

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ - 37

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI-IV (Kırâat İlmî ve Problemleri)

Tartışmalı İlmî Toplantı

13-14 Ekim 2001

İstanbul

Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK * Doç. Dr. Emin AŞIKKUTLU
Dr. M. Atilla AKDEMİR * Yrd. Doç. Dr. Necati TETİK
Yrd. Doç. Dr. Fatih ÇOLLAK * Yrd. Doç. Dr. Nihat TEMEL
Prof. Dr. İsmail KARAÇAM * Prof. Dr. Süleyman ATEŞ
Dr. Süleyman DERİN * Prof. Dr. Halis ALBAYRAK
Prof. Dr. Mehmet ERDOĞAN * Dr. Hülya ALPER
Prof. Dr. İsmail DURMUS

İstanbul 2002

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane	
Yayın: ARAT Bölümü	
Doc.No.	120862
Tes.No.	997.1 KUR. I

ENSAR NEŞRİYAT: 71
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 37

Tebliğlerin
muhteva ve dil bakımından sorumluluğu
tebliğ sahiplerine aittir.

Editör
Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER

Yayına Hazırlayanlar
Dr. İsmail KURT
Seyit Ali TÜZ

Dizgi, tashih ve Sayfa Tertibi
Dr. İsmail KURT

Baskı
Step Ajans
Davut Paşa Cd.
Kale İş Merkezi 224
0212 482 13 41

ISBN 975-6794-14-3

ENSAR NEŞRİYAT TİCARET A.Ş.
Süleymaniye Caddesi, 11 Beyazıt/İstanbul
e-mail: ensarv@ihlas.net.tr – Web site: www.ensar.org
Tel-Faks: +90 (0212) 513 43 41-513 03 09-513 09 90-522 46 02

KIRÂAT İLMİNİN TEMELLENDİRİLMESİNDE
AHRUF-İ SEB'Â HADİSİ
(Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)

Yrd. Doç. Dr. Emin ÂŞIKKUTLU
Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi

Kur'ân ilimleri'nin ana konularından biri *Kırâat* ibni'dir. Bu ilim, kuralları, uygulamaları ve bunların tarihî seyri açısından esas itibarıyla *Kur'ân tarihi*'nin bir alt disiplini gözüktüğü de, bu kural ve uygulamaların dayandığı esasların tesbiti ve değerlendirmesi açısından *Hadis ilmi*'nin de ilgi alanına girmektedir. Çünkü *Kur'ân tarihi*'nde *Kırâat ilmi*'nin bizatihi kendisinin bir ilim disiplini olarak mevcudiyeti ve meşruiyetinin temellendirilmesinde, ele aldığı bir takım problemlerin çözümünde kullanılan en önemli delil *Kur'ân*'ın yedi harf üzere indirildiğini bildiren *ahruf-i seb'a* (yedi harf) merkezli hadislerdir. Bu hadislerdeki sadece *harfler* (*ahruf*) kelimesi üzerinde kırk kadar farklı yorumun ileri sürülmesi, onların *Kur'ân tarihi* ve *Kırâat ilmi* bakımından ne kadar önem arzettiğinin bir göstergesidir.¹

Dolayısıyla, bu konularla ilgili görüşlerin tutarlılığı ve geçerliliği her şeyden önce onların dayandığı delillerin kaynak değerinin tesbitine bağlıdır. Böyle bir tesbit ise, en sade haliyle veya başka açıklama ve örnek olaylarla kuşatılmış, birçok farklı kanaldan farklı muhtevalarla gelen yedi harfle ilgili onlarca rivâyetin tahric, tahlil ve değerlendirilmesini gerektiren bir araştırma ile mümkündür. Bu da şüphesiz öncelikle *Hadis ilmi*'nin konusudur.

¹ Meselâ, *ahruf-i seb'a* hadislerindeki *yedi harften* ne kastedildiği konusunda otuzbeş-kırk kadar görüşün ortaya çıkması ve bunlardan birinin de '*konu müşkil ve müteşâbih*' cümlesiyle ifade edilen '*çözumsuzlük*' olarak görülmesi bu karmaşıklığın bir tezahürüdür. (Bkz., Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, s. 93; Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 213; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 45).

Aslında farklı boyutlarıyla kitaplık çapta bir muhteva çerçevesinde incelenmesi gerektiğine inandığımız fakat sınırlarını zorlayarak da olsa bir tebliğ hacmine sığdırmak zorunda kaldığımız bu konudaki araştırmamıza, *ahruf-i seb'a* hadisinin yer aldığı rivâyetlere dair genel bir kaynak tesbiti ve değerlendirmesi ile giriş yaptıktan sonra bu rivâyetlerin ilk döneme ait yaygın temel hadis kaynaklarındaki yeri, sıhhat durumu, metin tahlili, bu rivayetlerin ortak paydası durumundaki "*Kur'ân yedi harf üzere indirildi*" kısmının ilmî (epistemolojik) değeri ve bu çerçevede mütevâtir olup olmadığı yönündeki iddiaların doğruluk derecesi üzerinde duracak, rivayetlerin *Kirâat ilmi* açısından muhteva değerlendirmesinin ayrıntılarını ilgililere bırakacağız.

I. KAYNAK TESBİTİ

A. Kaynak (İlk) Râvîler

Suyûtî ve Kettânî gibi bazı muahhar müellifler, *ahruf-i seb'a* ile ilgili rivayetlerin çekirdeği durumundaki "*Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir*" hadisini, *yirmidan fazla sahâbîden mervîdir* gerekçesiyle, *mütevâtir* hadisleri toplamak amacıyla yazdıkları eserlere kaydetmiş ve *mütevâtir* olduğunu savunmuşlardır.² Biz, bu iddianın tartışmasını sonraya bırakarak mezkûr hadis ile ilgili rivayetlerin kaynak (ilk) râvîlerinin adlarını³ rivayet sayısına göre sıralayıp, tesbit edebildiğimiz kadarıyla herbirinden gelen bu hadis ile ilgili yaklaşık rivayet miktarını vermek istiyoruz.

Bkz. Suyûtî, *a.g.e.*, I, 45; *el-Ezhârü'l-mütenâsire*, s. 26; *Katfû'l-Ezhâr*, s. 163; *Tedribü'r-râvî*, II, 180; Kettânî, *Nazmü'l-mütenâsir*, s. 111-112. Suyûtî, bu eserlerinde *ahruf-i seb'a* hadisini 21 sahâbînin rivâyet ettiğini belirtip bunların isimlerini zikrederken, *Tedribü'r-râvî*'de 27 sahâbîden mervî olduğunu söylemekle yetinir. Kettânî de Suyûtî'nin zikrettiği 21 isme üç isim daha ilave ederek sayıyı 24'e çıkarır.

³ Özellikle Suyûtî'ye ait kaynaklarda ve bu kaynaklardan alıntı yapan müelliflerin eserlerinde, bu isimlerden bir kısmının yazılışında, telif veya baskı aşamasında meydana gelmiş birtakım yazım hataları vardır ki, bunlar farklı sonuçlara götürebilir. Ebî Bekre yerine Ebî Bekr, Ebî Talha yerine İbn Talha, Ebû Cüheyem yerine Ebû Cuhm, Ümmü Eyyûb yerine Ebî Eyyûb, Süleyman b. Surad yerine Selman b. Surad, Omer b. Ebî Seleme yerine Amr b. Ebî Seleme gibi. (Bkz. Kettânî, *a.g.e.*, a. y.; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, s. 132; Subhî es-Sblîh, *Mebâhis*, s. 102 (2 no'lu dipnot); Şâhin, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 24; Haddâd, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, s. 5; Abdülfettah el-Kid?, *el-Kirâat*, s. 45; Mennâü'l-Kattân, *Nüzûlü'l-Kur'ân*, s. 19-20).

1. Übey b. Kii'b (ö. 191640): 56
2. Orner (ö. 231644): 40
- İbn Mes'iid (ö. 32/652): 27
3. İbn Abbâs (6. 681687): 19 (4'ü Übey vasıtasıyla)
4. Enes b. Miilik (ö. 931712): 14 (5'i Übey, altısı Ubâde>Übey va-
sıtasıyla)
5. Suleyman b. Surad (ö. 651684): 14 (7'si Übey vasıtasıyla)
6. Ebii Hureyre (ö. 58/678): 11
7. Ümmü Eyyûb (0. ?): 11
8. Ubâde b. es-Sâmit (ö. 341654): 8 (Übey vasıtasıyla)
9. Huzeyfe b. el-Yemiin (ö. 61656): 7
- 10- Ebû Bekre (0.521672): 7
12. Sernure b. Cundeb (ö. 60/679): 6
13. Ebû Cüheym (0.371657): 6
14. 'Amr b. el-'As (6.4316639): 4
15. İbn Orner (6. 741693): 2 (Babası vasıtasıyla)
16. Abdurrahman b. Avf (ö. 311651): 2 (babası>İbn Mes'iid va-
sıtasıyla)⁴
17. Osrnan (0. 351656): 1
18. Mu'az b. Cebel (ö. 171638): 1
19. Zeyd b. Sâbit (ö. 451665): 1
20. Ebii Sa'id el-Hudrî (0.741693): 1
21. Abdullah b. Amr (6. 651684): 1
22. Zeyd b. Erkam (8.661685): 1
23. Ebû Talha el-Ensârî (ö. 341654): 1
24. Orner b. Ebî Seleme (Rasûlullah'ın uvey oğlu, ö. 83/702): 1
(babası vasıtasıyla)
25. Misver b. Mahrame (6. 641683)
26. Abdurrahman b. Abd (6.80 veya 881699 veya 707)⁵

⁴ Bazı kaynaklarda (bkz. Kettânî, *a.g.e.*, s. 111) *ahruf-i seb'a* hadislerinin sahâbî rdvileri arasında "...Seleme b. Ebi Seleme >Abdurrahman b. Avf>babası>İbn Mesûd" şeklinde Abdurrahman b. Avf'ın adı geçmektedir. (Bkz. Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr* IV, 128.) . Kanaatimizce bu, müellif veya miistensikten ya da baskı esnasında mürettepten kaynaklanan bir yanlışlıktır. Çünkü, aynı hadisin diğer rivdyetlerinde onun adı, torunu Seleme'nin, hadisi babası Ebii Seleme b. Abdurrahman b. Avf kanalıyla İbn Mes'iid'dan nakletmesi sebebiyle (Seleme b. Ebi Seleme b. Abdurrahman b. Avf>babası "Ebii Seleme"> İbn Mesûd" şeklinde) geçmektedir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 68; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 553). Ayrıca Abdurrahman b. Avf'ın, babası Avf'dan rivdyeti mümkün goriinmemektedir.

⁵ Kaynaklarda zikredilenin aksine Hz. Omer rivdyetinde, onunla ihtilafa düştüğü belirtilen Hişâm b. Hakim'i hadisimizin sahdbi râvileri arasına almamak. Çünkü bu

Ayrıca şu altı tâbiînin konu ile ilgili toplam yedi *mürsel* rivdyeti vardır.

1. İbn Ebi Leylâ (6.831702): 2
2. Muhammed (b. Sîrîn, 6. 1101728): 1
3. Ebu'l-Âliye (ö. 901709): 1
4. Ebû Kılâbe (ö. 1041722): 1
5. Amr b. Dînâr (ö. 1261744): 1
6. A'meg (6. 1481765): 1

zât, hadisin râvîsi değil, hadiste anlatılan olayın tarafı durumundadır. Buna karşılık Hz. Omer hadisinin yegane râvîleri olan Misver b. Mahrame ve Abdurrahman b. Abd'ı râvî sahâbîler arasında değerlendirmeyi uygun bulduk. Çünkü ileride gelecek ilgili hadisin senedlerinde de görüleceği gibi bu hadisin ikinci tabaka râvîleri Misver b. Mahrame ve Abdurrahman b. Abd'dır. Bunlardan Misver b. Mahrame 2/623de doğmuş, altı yaşındayken h. 8'de Medîne'ye göçmüş ve 641683 yılında vefat etmiştir. (İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 419-420). Müslim, *Tabakât*'ında onu Medîne'li sahâbî râvîler arasında zikretmiştir. (Muslim, *a.g.e.*, I, 155). Kütüb-i sitte ricâ-linden olan Misver'in, kaynaklarda Hz. Peygamber'den hadis dinlediği ve ezberlediği, Hz. Peygamber'in Ebû Cehl'in kızı ile ilgili hutbesini rivâyet ettiği ve bu rivâyetin bazı tariklerinde "semi'tu'n-Nebiyye ve ene muhtelimun" dediği belirtilmektedir. Resûlullah'dan semamı tasrih ettiği başka rivâyetler de vardır. (Meselâ bkz. Buhârî, Cum'a, 29; Fesevi, *Kitâbü'l-ma'rife*, I, 358). Yukanda geçen ifade-sindeki "ihtilâm" kelimesi, "ergenlik" anlamında ise bu onun hicretten önce doğduğunu gösterir. Ancak, kaynaklarda h. 2 yılında doğduğunda ittifak bulunması sebebiyle bu kelime, "duyduğunu anlayıp belleyen (âkil, zâbit, mümeyyiz)" anlamında yorumlanmıştır. (Bkz. Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîh'l-Buhârî*, II, 728; İbn Mencûye, *Ricâlü Sahîh-i Müslim*, II, 270-271; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 419-420).

Abdurrahman b. Abd ise Medîne'lidir ve 801699 (veya 881707) tarihinde vefat etmiştir. *Büyük Tâbiîler*'den sayılsa da (Bkz. Muslim, *a.g.e.*, I, 229) küçük yaşta babası tarafından Hz. Peygamber'e götürüldüğünü, Hz. Peygamber'in de başını okşadığını hatta Hz. Peygamber'in yabancı hükümdarlara elçi göndermekle ilgili bir hutbesini doğrudan naklettiğini gösteren haberlere bakılırsa (Bkz. Fesevi, *a.g.e.*, I, 371; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 71-72; *Fethu'l-bârî*, I, 20) onu en azından *ru'yeti olan sahâbî* kabul etmek mümkün görünmektedir. Nitekim bu nedenle olsa gerek, *sahâbî* olduğunu soyleyenler de vardır. (Bkz. Zehebi, *el-İber*, I, 68; İbn Hacer, *a.g.e.*, a. y.). Dolayısıyla, her iki râvî, yaglan, memleketleri ve Hz. Peygamber ile irtibatları bakımından, *ru'yeti* esas alan ve hadisçilerin çoğunluğunun benimsediği sahâbî tanımına göre *sahâbî* sayılmaları gerekir. (Muhaddislerin sahâbî tanımı için bkz. Âşık, Sahâbe ve Hadis Rivâyeti, s. 15). İbn Hacer'in, *el-İsâbe*'sini telifte takip ettiği sahâbe taksimi anlayışına göre (Bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 226-227), Misver'i adlan "*mîm*" harfi ile başlayanların I. kısmına; Abdurrahman'ı da "*ayın*" harfinin II. kısmına kaydetmesi, O'nun da aynı görüşte olduğunu göstermesi sebebiyle bu kanaatimizi pekiştirmektedir. Bu durumda hadis, *sahâbînin sahâbîden rivâyeti* ve *tâbiînin tâbiîden rivâyeti* şeklinde gerçekleşmiş, böylece *ahruf-i seb'a* hadisinin nakledildiği kaynak (sahâbî) râvîlere iki isim daha eklenmiş olmaktadır.

Bu isimlere qoyle bir goz atıldığında, *Ahruf-i seb'a* ile ilgili riviyetlerin 32 kişilik ilk rbvi grubunun, 6'sı dışında hepsinin sahdbi olduğu onların da büyük çoğunluğunun, onde gelen meşhûr sahâbîler arasında yer aldığı görülür. Bunların 5'i *muksirûndan*⁶, 7'si *vahiy khtibi*⁷, 10'u *hâfiz*, çoğu da *âlim* sahbbilerden olup⁸ konuyla ilgileri âşinalıktan ote uzmanlık diizeyindedir. Tasnif devrinin meşhur kaynakları esas alınarak yapılan bu -yaklaşık- tesbitte, mezkûr kaynaklarda *ahruf-i seb'a* rivâyetlerinin toplam sayısı açısından en fazla rivâyeti olanların ilk beşi, sırasıyla *Übey*, Hz. *Ömer*, *İbn Mes'ûd*, *İbn Abbhs* ve *Enes b. Mâlik'tir*. Bu riviyetlerde *Hişâm b. Hakîm*'in adı râvî sıfatıyla değil, olayın tarafı olarak geçtiği için ona yer vermedik. Ardından *Süleyman b. Surad*, *Ebû Hureyre*, *Ümmü Eyyûb* ve *Ubâde* gelmektedir. ilk (kaynak) râvîlerden son (musannif) rbvile ulaşan farklı tarikler açısından da durumun benzer olduğu soylenebilir. Ayrıca bu rdvilerin hepsi, rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmeyip bazılarının *sahâbî mürselidir*. *Ebu'l-Âliye*, *İbn Sirîn*, *Ebû Kılâbe*, *Amr b. Dînâr*, *İbn Ebî Leylâ* ve *A'meş*'in riviyetleri ise mutlak *mürseldir*.⁹

Diğer taraftan bu râvîlerin önemli bir kısmının yukarıda belirtil-diği gibi *vahiy kâtibi*, *hâfiz* ve *âlim muhaddis* sıfatı taşıması, Hz. Ömer'in hadis rivâyetinde bilinen dikkat ve temkini yanında Yemâme sa-vaşından (131634) sonra halife Hz. Ebû Bekr'e Kur'ân'ı toplayıp tedvin etmeyi öneren ilk kimse olması¹⁰, hatta gerçekleştirme imkânı bulama-masına rağmen halifeliliği sırasında resmi bir Kur'ân nüshası tedvin et-mek istemesi¹¹; Hz. Osman'ın ise farklı bolgelerdeki kırâat ihtilâflarını ortadan kaldırmak için Kur'ân'ı *'imam mushafta* toplaması¹² gibi, ko-nuyla doğrudan ilgili özel konumlar, bize gore genel anlamda hadisin

⁶ Ebû Hureyre, İbn Ömer, Enes b. Mâlik, İbn Abbds ve Ebû Said el-Hudri. (Bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 304; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 170).

⁷ Hz. Ömer, Hz. Osman, Übey b. Ka'b, Huzeyfe, Amr b. el-Âs ve Muaz b. Cebel. (Bkz. Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 127-128).

⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-Kur'ân*, 1, 235; Subhi es-Sdlih, *Ulümü'l-Kur'ân*, s. 66-68;

⁹ Mürsel hadis tanımını için bkz. Aydın, *Hadis Istılahları sözlüğü*, s. 113; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 163-165, 338-339. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, 1985.

¹⁰ Hamîdullah, *Kur'an Tarihi*, s. 45.

¹¹ İbn Sa'd *et-Tabakât*, III/1 s. 212; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 10; Suyûtî, *el-İtkân*, s. 430; Hamîdullah, *a.g.e.*, s. 48.

¹² Zürkânî, *a.g.e.*, I, 23.

sıhhatine önemli ölçüde katkı sağlayan ayrıntılar olarak değerlendirilmektedir.

B. Son Râvîler (Kaynak Eserler)

Burada, rivaiyet kaynaklarındaki geniş/yaygın ve derin/yoğun nüfûzu hakkında genel bir fikir vermesi bakımından –biraz teâmul dışı olsa da- *Ahruf-i seb'a* hadislerinin sadece meşhur ve muteber hadis kaynaklarından tahrirci ile yetinmeyip, bazı araştırmacılar tarafından şekli açıdan tasnif döneminin nihayeti olarak kabul edilen V/XI. asrın sonlarına kadar¹³ farklı sahalarda değişik amaçlarla telif edilmiş genel ve özel nitelikli temel kaynaklar kapsamında tahririni yaparak sıhhat açısından durumunu belirlemeye çalışacağız. Böylece hem Kur'ân'la ilgili başka konulara da ışık tutan muhtevalarının bilgi değerini tesbit etmeye, hem de doğru anlaşılıp değerlendirilmesi ve onlardan sağlıklı sonuçlar çıkarılması açısından '*bütünlük*' ilkesinin gereğini yerine getirmeye gayret edeceğiz.¹⁴

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu döneme ait olup bir veya daha fazla *ahruf-i seb'a* hadisi ihtiva eden eserler¹⁵, ihtiva ettikleri hadis sayısına göre şunlardır:

1. Taberî (ö. 310/922), *Câmiu'l-beyân*: 54¹⁶
2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*: 37¹⁷
-*el-İlel*: 3¹⁸
3. Tahâvî (ö. 321/933), *Müşkilü'l-âsâr*: 25¹⁹
4. İbn Abdilberr (ö. 463/1071), *et-Temhîd*: 17²⁰

¹³ Yardım, *Hadis-II*, s. 101; *Fetih Hadisi Üzerinde Bir Araştırma*, Diyanet Dergisi, c.

XIII, sy. 2, s. 116.

¹⁴ Rivâyetleri bütünlük ilkesi çerçevesinde değerlendirmenin önemi, gereği, usûlü ve örneği hakkında bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 157-270; Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (çev. Biinyamin Erul), s. 214-224; Özafşar, *Fikhi Hadisler*, s. 173-336; Gormez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, s. 189-198.

¹⁵ Bu tesbit, genel bir fikir edinme amacına yöneliktir. Yoksa, daha ince bir araştırma ile başka bir çok eserde de pek çok *ahruf-i seb'a* hadisini bulmak elbette mümkündür.

¹⁶ Bkz., *a.g.e.*, I, 21-50.

¹⁷ Bkz., *a.g.e.*, I, 24, 40, 42, 263, 299, 313, 445; II, 300, 332, 440; IV, 169, 204, 205; V, 16, 41, 51, 114, 122, 124, 125, 127, 128, 132, 385, 391, 400, 405; VI, 433, 462.

¹⁸ Bkz., *a.g.e.*, II, 575-576.

¹⁹ Bkz., *a.g.e.*, IV, 125-134.

²⁰ Bkz., *a.g.e.*, IV, 278; VIII, 272-274, 276, 280-284, 286-288, 290, 292.

5. İbn Hıbbân (ö. 354/965), *es-Sahih*: 11²¹
6. İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849), *el-Musannef*: 10²²
7. Müslim (ö. 261/875), *es-Sahih*: 9²³
8. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1052), *Câmiu'l-beyân*: 9
9. Bezzâr (ö. 292/905), *el-Miisned*: 8²⁴
10. Nesâî (6.3031915), *es-Sünen*: 7²⁵
- *Ameliü'l-yevm ve'l-leyle*: 2²⁶
11. Şâşî (ö. 335/946), *el-Miisned*: 8²⁷
12. Taberlî (ö. 360/971), *el-Kebir*: 7²⁸
- *el-Evsat*: 5²⁹
- *es-Sağır*: 2³⁰
13. Buhârî (ö. 256/870), *es-Sahih*: 6³¹
- *et-Târihu'l-kebîr*: 3³²
14. Beyhakî (ö. 458/1066), *es-Sünen*: 6³³
- *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*: 1³⁴
- *Şuabü'l-îmân*: 6³⁵
15. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), *el-Câmi'*: 4³⁶
16. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 2031818), *el-Miisned*: 4³⁷
17. Ebû Dâvûd (ö. 275/888), *es-Sünen*: 4³⁸
18. Hâkim (ö. 40511014), *el-Miistedrek*: 4³⁹
- *Ma'rife*: 1⁴⁰

²¹ Bkz., *a.g.e.*, I, 146; II, 59-63.

²² Bkz., *a.g.e.*, VII, 181-182.

²³ Bkz., *a.g.e.*, Salâtü'l-müsâfirîn, 264,270,272,274.

²⁴ Bkz., Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 150-154.

²⁵ Bkz., *a.g.e.*, İftitâh, 37.

²⁶ Bkz. *a.g.e.*, s. 421-422.

²⁷ Bkz., *a.g.e.*, III, 320, 321, 330,331, 332, 334,346.

²⁸ Bkz., *a.g.e.* I, 199; III, 167; IX, 26; X, 102, 105-106, 148; XX, 150.

²⁹ Bkz., *a.g.e.*, I, 236; II, 39, 220; V, 257;-VI, 142.

³⁰ Bkz., *a.g.e.*, I, 35, 41.

³¹ Bkz., Husûmât, 4; Bedu'l-halk, 6; Fadâilu'l-Kur'ân, 5; İstîtâbetü'l-murteddîn, 9; Tevhid, 53.

³² Bkz., *a.g.e.*, VI, 219; VII, 140-141,262.

³³ Bkz., *a.g.e.*, II, 145; 383-385.

³⁴ Bkz., *a.g.e.*, III,60.

³⁵ Bkz., *a.g.e.*, 11,419,420,421.

³⁶ Bkz., *a.g.e.*, I, 224; II, 219-222.

³⁷ Bkz., *Minhatü'l-ma'bûd*, II, 6, 8.

³⁸ Bkz., *a.g.e.*, Vitir, 22.

³⁹ Bkz.,*a.g.e.*, I, 553; 11,223-224.

⁴⁰ Bkz., *a.g.e.*, s. 250-251.

19. Ibn Hazm (ö. 456/1064), *el-İhkâm*: 4⁴¹
- *el-Muhallâ*: 1⁴²
20. Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (6. 307/919), *el-Miisned*: 3⁴³
21. Ebu's-Şeyh el-Ensârî (6. 369/979), *Tabakâtü'l-muhaddisîn*: 3⁴⁴
22. Sa'id b. Mansûr (ö. 227/842), *es-Sünen*: 2⁴⁵
23. Tirmizî (ö. 279/892), *es-Sünen*: 2⁴⁶
24. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 339/950), *en-Nâsîh ve'l-mensûh*: 2⁴⁷
25. İbn Adi (ö. 365/795), *el-Kâmil*: 2⁴⁸
26. Temmâm er-Râzî (ö. 414/1023), *el-Fevciid*: 2⁴⁹
27. Ebû Nu'aym el-İsbahânî (ö. 430/1039), *Hilyetü'l-evliyâ*: 2⁵⁰
28. Hatîbü'l-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*: 2⁵¹
- *el-Câmi'*: 2⁵²
- *Muvaddihu evhâm*: 2⁵³
29. Rabi' b. Habîb (ö. 170/786), *el-Câmi'*: 1⁵⁴
30. Mâlik b Enes (6. 179/795), *el-Muvatta'*: 1⁵⁵
31. Şâfiî (ö. 204/819), *el-Müsned*: 1⁵⁶
- *er-Risâle*: 1⁵⁷
- *İhtilâfû'l-hadîs*: 1⁵⁸
32. Humeydi (ö. 218/834), *el-Müsned*: 1⁵⁹
33. Abd b. Humeyd (ö. 249/863), *el-Müsned*: 1⁶⁰
34. Ebû Abdullâh el-Fikihi (ö. 275/888), *Ahbâru Mekke*: 1⁶¹

⁴¹ Bkz., *a.g.e.*, III, 2809; IV, 455.

⁴² Bkz., *a.g.e.*, II, 254.

⁴³ Bkz., *a.g.e.*, IX, 80-81, 278.

⁴⁴ Bkz., *a.g.e.*, II, 257; III, 226; IV, 220.

⁴⁵ Bkz., *a.g.e.*, I, 157, 156.

⁴⁶ Bkz., *a.g.e.*, Kırâat, I I.

⁴⁷ Bkz., *a.g.e.*, II, 140, 482.

⁴⁸ Bkz., *a.g.e.*, II, 263.

⁴⁹ Bkz., *a.g.e.*, II, 249, 267.

⁵⁰ Bkz., *a.g.e.*, I, 65; V, 37.

⁵¹ Bkz., *a.g.e.*, N, 305; XI, 26.

⁵² Bkz., *a.g.e.*, II, 196.

⁵³ Bkz., *a.g.e.*, I, 379.

⁵⁴ Bkz., *a.g.e.*, I, 27-28.

⁵⁵ Bkz., *a.g.e.*, I, 273-274.

⁵⁶ Bkz., *a.g.e.*, II, 183-184.

⁵⁷ Bkz., *a.g.e.*, s. 273-274.

⁵⁸ Bkz., *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁹ Bkz., *a.g.e.*, I, 163.

⁶⁰ Bkz., *a.g.e.*, s. 85-86.

⁶¹ Bkz., *a.g.e.*, V, 97-98.

35. İbn Kuteybe (6. 276/889), *Müşkilü'l-Kur'ân*: 1⁶²
36. Ebû Bekr eş-Şeybânî (ö. 287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî*: 1⁶³
37. İbn Ebi Hâtım er-Râzî (6. 327/939), *el-Cerh*: 1⁶⁴
38. Dârekutnî (6. 385/995), *el-İlel*: 1⁶⁵

Görüldüğü gibi *ahruf-i seb'a* ile ilgili rivâyetler, az veya çok bu döneme ait en önemli *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *usûl*, tarih ve tabnkat kaynaklarında yer almıştır. Güvenilirlik derecesi bakımından oldukça geniş bir yelpaze çizen bu kaynaklar arasında en sahih hadisleri ihtiva edenler yanında, içinde zayıf, hatta uydurma rivâyetler bulunanlar da mevcuttur. Kanaatimize göre bu durum, muelliflerinin hadisleri toplama tarzı, amacı ve değerlendirme anlayışı ile yalundan ilgilidir. Yine bu kitaplar içinde, konumuza dair hadislerin on veya daha fazla sayıda tahrîc edildiği eserler, sırasıyla Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'i⁶⁶, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âsâr*'ı, İbn Abdilberr'in *Temhîd*'i, İbn Hibbn'in *Sahih*'i ve İbn Ebi Şeybe'nin *Musannef*'idir.

Diğer taraftan, günümüze kadar ulaşan bu eserlerden, tasnif tarihinin Yemen'deki ilk örneklerinden sayılan Ma'mer b. Râşid'in (6. 1531/770) *Câmi*'i⁶⁷ ile yine erken dönem tasnif örneklerinden Rabi' b. Habib'in (6. 1701/786) *Câmi*'i⁶⁸, İmam Mâlik'in (ö. 1791/795) *Muvatta*'ı, imam Şâfiî'nin (ö. 2041/819) *Risâle*'si ve *İhtilâfu'l-hadîsi*, Tayblisi (6. 2031/818) ve Humeydi'nin (ö. 2191/834) *Müsned*'leri, Abdürrezzâk (ö. 2111/826) ve İbn Ebi Şeybe'nin (ö. 2351/849) *Musannef*'leri gibi *Kütüb-i sitte* dönemi oncesinde yazılmış bir çok eserde bulunması⁶⁹, rivâyetin kaydedildiği erken dönem kaynaklarını ve hatta bunların da ilkini tesbit açısından son derece önemlidir.

⁶² Bkz., *a. g. e.*, s. 33.

⁶³ Bkz. *a. g. e.*, VI, 104.

⁶⁴ Bkz., *a. g. e.*, IX, 461.

⁶⁵ Bkz., *a. g. e.*, V, 236-237.

⁶⁶ Taberî, adı geçen tefsirinin mukaddimesinde bu hadisleri ayrı bir bölümde sıralamıştır. (Bkz. *a. g. e.*, I, 21-50).

⁶⁷ Hadis musannefatının başlangıcı ve ilk örnekleri için bkz. Sezgin, "*Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i, Türkiyât Mecmuası*, XII, s. 115-134; *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 79-87.

⁶⁸ Bu iki *Câmi*'i üzerinde rivâyet, dirâyet ve tertip-tasnif bakımından yapılmış bir çalışma için bkz. Erul, *İki Câmi' ve Rivâyet Üslûbu*, (Basılmamış doçentlik tekdîm çalışması, s. 109).

⁶⁹ Erken dönem tasnif örnekleri için bkz. Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 611; Tirmizî, (*İlel*), V, 738; Mekki, *Kütü'l-kulûb*, I, 350. Ayrıca krş. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 225-232; İşbilî, *Fihrist*, s. 126-138.

İbn Mâce hariç, *Kütüb-i sitte*'de en fazla Muslim, sonra da sırasıyla Nesâî, Buhârî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de yer almaktadır. Bunlar arasında Tirmizî, Hz. Peygamber'den nakledilen kırâatlara dair rivâyetleri *Kitâbu'l-Kirâat* başlıklı ayrı bir bölümde ele almasına rağmen, bu bölüm içinde açtığı bir alt başlıkta *ahruf-i seb'a* ile ilgili yalnızca iki rivâyete yer vermiştir. Nesâî bu hadisleri, *Kur'ânla İlgili Rivâyetler* başlıklı babta sıralamış, Ebû Dâvûd ise, *Kur'ân Yedi Harf Üzere İndirilmiş* başlığı altında vermiştir.

Tasnif devrinden sonraki asırlarda *şerh*, *ihtisar*, *cem'*, *zevâid*, *u-sûl*, *ricâl* vb. türlerde veya diğer alanlardaki çalışmalarda da sıkça görülen *ahruf-i seb'a* hadisleriyle ilgili olarak⁷⁰ şu noktaya dikkat çekmek isteriz: Bu hadisler, değişik sened ve muhtevadaki rivâyetleriyle tasnif döneminin *altın çağı* olarak kabul edilen hicrî 3. asrın sonunda büyük ölçüde tamamlanmış ve temel kaynaklardaki yerlerini almıştır. Çünkü bilindiği gibi Tahâvî, İbn Hibbân, Taberânî, Hâkim, Beyhakî ve Hatîbu'l-Bağdâdî gibi bu dönemden sonraki musanniflerin yaptıkları, Selef'den gelen rivâyetleri kendilerine ait senedlerle elde edip eserlerine kaydetmekten ve onları değişik açılardan ele alıp işlemekten ibaret kalmıştır. Bu nedenle biz, konuyla ilgili hadislerin tahrîc kapsamını geniş tutmamıza rağmen, sened ve metin tahlilinde -gerektiğinde diğer kaynaklara da muracaat etmekle birlikte- daha çok bu döneme, yani III/IX. asra ait ana kaynakları esas alacağız.

Ahruf-i seb'a hadisleriyle ilgili bu genel kaynak tesbit ve değerlendirilmesinden sonra, onların sened ve metin yapıları ve bunlardaki farklılıklara geçebiliriz. Ancak, konu ile ilgili hadislerin daha çok "Kur'ân yedi harf üzere in(diril)miştir" çekirdeği etrafında şekillenmiş

⁷⁰ Bkz. Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I, 292-293; Bâcî, *el-Müntekâ*, I, 346-347; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, IV, 501-510; Beğavî (Ebî Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd), *Mesâbihu's-sünne*, I, 164, 176; II, 133-135; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 316; Ebî Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, s. 77-90; Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 41, 42, 44, 46-9, 68; IXX, 42; Nevevî, *el-Minhac*, VI, 98-99, 101-102, 104; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'in*, I, 348; III, 57; IV, 265, 538; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 150-154; *Mevâridü'z-zam'in*, 440-441; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, I, 20-21; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 8, 9, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 88, 102; XI, 436; XIII, 520; , *el-İsâbe*, VI, 538, VII, 73; Suyûtî, *Zehru'r-rubâ ala'l-Müctebâ*, II, 152; *Tenvîru'l-havâlik*, II, 79, 160; *Tedribü'r-râvî*, II, 179-180; Ali el-Kârî, *Mirkât*, II, 619-624; Azimâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, IV, 243-247; Mübârekfûrî, *Tühfetü'l-Ahvezî*, VIII, 212-214; Zebidî, *et-Ten-idu's-sarih*, s. 307,422; Kdîp Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 429; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 241-242; el-Hüseynî, *el-Beyin ve't-ta'rîf*, I, 212, 248; Kettânî, *Nazmü'l-mütenâsir*, s. 111, 112; Elbânî, *es-Sahîha*, IV, 26.

birer rivdyet yumağı halinde farklı olay, muhteva ve ayrıntıya sahip olduğunu düşünerek daha kolay ve anlaşılır bir tahlile imkân vennek düşüncesiyle bu rivâyetleri muhtevalarına göre iki boliim halinde değerlendirmenin daha yararlı olacağı kanaatindeyiz.

I. Kısa (muhtasar) Rivâyetler

Bu bölümdeki rivdyetler, herhangi bir olay veya kişiyle bağlantılı olmaksızın daha çok *Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olması ve buna göre okunmasından* bahseden, ayrıntılardan soyutlanmış çekirdek rivdyetlerdir. Bunlan, ilk râvîlerine göre şöyle sıralamak mümkündür:

A. Übey b. Kâ'b Rivâyeti

*"Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir."*⁷¹

Ahruf-i seb'a hadislerinin ortak paydası sayılabilecek bu hadis, aslında aynı veya benzer sened ve lâfızlarla pek çok hadisçi tarafından kısa veya ayrıntılı şekilde rivdyet edilmiştir.⁷²

Mukayeseye imkân vermesi açısından bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Übey>Enes>Humeyd>Yahya b. Sa'id>Ebû Übeyd
2. Übey>Ubâde>Enes>Humeyd>Hammâd>Affân>Ahmed b. Hanbel
3. Übey>Ubâde>Enes>Humeyd>Hammâd>Affân>Ahmed b. Hanbel
4. Übey>Enes>Humeyd>Yahya b. Sa'id el-Kattân>Ahmed b. Hanbel
5. Übey>Enes>Humeyd>Yahya b. Sa'id el-Kattân>Ahmed b. Hanbel
6. Übey>Enes>Humeyd>Bişr>Mukaddemî>Ahmed b. Hanbel
7. Übey>Enes>Humeyd>Mu'temir>Süveyd b. Sa'id>Ahmed b. Hanbel
8. Übey>Enes>Humeyd>Yahya b. Sa'id>Nesâî
9. Übey>Enes>Humeyd>Muhammed b. Meymûn>Taberî
10. Übey>Enes>Humeyd>İbn Ebi Adi (Muhammed b. İbrahim)>Taberî
11. Übey>Ubâde>Enes>Humeyd>Hammâd>Ebu'l-Velid>Muhammed

b. Merzûk>Taberî

12. Übey>Enes>Humeyd>Yahya b. Eyyûb>Taberânî

⁷¹ Nesâî, İftitah, 37; Ahmed b. Hanbel, V, 114, Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 34-35.

⁷² Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, I, 450; Ahmed b. Hanbel, I, 114, 123; Nesâî, İftitâh, a. y.; Taberî, a.g.e., I, 22, 34-33; Taberânî, *el-Ellsat*, VI, 120.

Bu senedlerin hemen tamamında, *Übey>Enes>Humeyd* kısmı ortaktır. Ancak Ahmed b. Hanbel ve Taberî'nin Hammâd b. Seleme'den gelen tariklerinde Übey ile Enes arasında *Ubâde b. es-Sâmit* bulunmaktadır.⁷³ Hammâd b. Seleme, hadisi Humeyd'den bu senedle riviiyettedir diğerlerinden infirad etmektedir. Ayrıca, aynı anlamdaki bir hadisi Yahya b. Sa'îd el-Kattîin kanalıyla rnuhtasaran riviiyet eden Ahmed b. Hanbel, bu tarikte Ubâde'nin zikredilmediğini ifade ederek⁷⁴, Hammâd tarikin-deki "*Ubâde*" adının, Hammâd'a ait bir ekleme (ziyiide) olduğunu ima etmektedir.

Ote yandan Hammâd'ın, hadisi Huineyd'den bu senedle rivâyette infirad etmesine ve bu konuda ona muhalefet edenlerin çokluğuna ve en az onun kadar güvenilir, meqhur kimseler olduğuna bakılırsa, büyük bir ihtimalle bu durum, Hammiid'dan kaynaklanan hatalı bir *râvî tasarru-funun* sonucudur.

Bu duruma göre Ubâde, Übey ile Enes arasından çıkarılır veya Ubâde'nin bulunduğu senedler râvînin hatası nedeniyle dikkate alınmazsa, mezkûr hadisin ortak sened formu, *Rasûlullah<Übey<Enes<Humeyd* qeklinde ortaya çıkar. Hadis ilmi ile biraz ilgilenenler, böyle bir senedin sağlam ve güvenilir senedlerden biri olduğunu kolayca anlayabilir.

B. İbn Mes'ûd Rivâyeti

"*Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir.*"⁷⁵

İbn Mes'ûd'un en lusa ve sade rivâyeti olan bu hadis, şu tariklerle riviiyet edilmiştir:

1. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>Süleyman b. Bilâl>Ebû Bekr b. Ebi Üveys>İsmail b. Ebi Üveys>Sehl b. Zencele>Ebû Ya'lâ
2. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>İbn Ebi Huzeyl>Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb>Muğîre b. Miksem>Ebû Ya'lâ
3. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>?>Vâsıl>Muğîre>Cerîr> Muhammed b. Humeyd>Taberî

⁷³ Ahmed b. Hanbel, V, 114.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, a. y.

⁷⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Miisized*, IX, 80-81, 278; Taberî, *a.g.e.*, I, 22, 23; Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, IV, 119. 125; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, I, 146; Taberânî, *el-Kebîr*, X, 102, 105-106, 148; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 65; İbn Hazm, *el-İhkâm*, III, 280; Hatib, *Muvazzih*, I, 379.

4. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>İbrahim el-Hecerî>Süfyan>Mihran b. Ebi Ömer>İbn Humejd>Taberî
5. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>Ebû İshak>İbn Aclân>Süleyman b. Bilal>Ebû Bekr b. Ebi Üveys>Eyyûb b. Süleyman b. Bilal>İbrahim b. Ebi Dâvûd>Tahâvî
6. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>İbn Ebi'l-Huzeyl>Vâsıl>Muğîre> Cerir> Musa b. Harun ve Yahya b. Osman>Yahya b. Abdilha-mîd>Fehd b. Süleyman>Tahâvî
7. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>Ebû İshak el-Hemdânî>İbn Aclân> Süleyman>Ebû Bekr b. Ebi Üveys>İsmail b. Ebi Üveys> İshak b. Süveyd>Ömer b. Muhammed>İbn Hibban
8. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>Ebû İshak>İbn Aclân>Süleyman> Ebii Bekr b. Ebi Üveys>İbn Ebi Üveys>Übeydullah b. Muhammed>Taberânî
9. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>İbn Ebi'l-Huzeyl>Vâsıl>Muğîre> Cerir> Feyz b. Vesîk>Ahmed b. Yahya>Taberânî
10. İbn Mes'ûd>Ebû Ubeyde>Ebû İshak>Câbir>Eyyûb>Yahya el-Himmânî>Huseyn b. İshak>Taberânî
11. İbn Mes'ûd>Şakik>Ubeyde>Galib>Abbas>Muhammed b. Mer- van>İshak b. Muhammed>Nezir b. Cünah>Ebu Nu'aym
12. A'meş>Cerir b. Hazim>İbn Vehb>Yunus> İbn Mesrur>İbn Menas>el-Muhelleb>İbn Hazm
13. İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas>Ebû İshak>Süfyan>Mihran>İbn Hu- mejd>...>Hatib

Tesbitlerimize göre yer aldığı en eski kaynak Ebû Ya'lâ'nın *el-Musned*'i olan bu riviiyet, İbn Mes'ûd'dan 13 ayrı tarikle gelmiştir. Bunlardan, 10 numaralı Taberânî ve 11 numaralı Ebii Nu'aym tariki *mevkuf*, diğerleri *merfûd*ur. İbn Hazm'ın tariki hariç diğer bütün senedlerde, sadece *İbn Mes'ûd>Ebu'l-Ahvas* kısmı ortaktır. Senedlerin sihhat durumları ise şöyledir:

Ebii Ya'lâ'dan 1 numaralı senedle gelen riviiyet, *hadisten anla- mayan ve rivdyet işini beceremeyen, hadis hırsızı, yalancı, uydurmacı ve metrûk bir râvî* olarak nitelendirilen İsmail b. Ebi Üveys⁷⁶ sebebiyle zayıftır. 2 numaralı senedle gelen hadis ise, Ebii Ya'lâ ile Muğîre b. Miksem arasındaki *inkata* sebebiyle zayıftır. Çünkü 307/919'da vefat eden Ebû Ya'lâ'nın, 136/753'de vefat eden Muğîre'den doğrudan ri- vâyeti mümkün değildir.

⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 311-312; *Takrîb*, s. 47.

Taberî'nin iki senedinden birincisi, Ebu'l-Ahvas ile Vâsıl b. Hayyan arasındaki *mechitl* bir râvî sebebiyle; ikincisi de râvî İbrahim el-Heceri'nin *mevkûfu ref'eden, gevşek (leyyin), zayıf, munkuru'l-hadis* diye cerhedilmesi⁷⁷ nedeniyle zayıftır.

Tahâvî'nin ikinci tariki ise, *hadis hırsızı, zayıf, sâkât, güvenilmez, kendisinden hadis almak helâl olmayan, ayrıca Mutiviye'yi müslüman saymayacak derecede kindar bir şîu* diye tenkid edilen Yahya b. Abdulhamîd el-Himmânî⁷⁸ sebebiyle ihticaca elverişli değildir.

İbn Hibbân'ın riviiyeti ile Taberânî'nin birinci riviiyeti, yine isnadlarındaki İsmail b. Ebi Üveys sebebiyle; ikinci rivâyeti ise hem *mevkûf* olması, hem de râvîleri arasında, "*pis bir yalancz (kezzâbun habîs)*" diye ağır bir şekilde cerhe uğrayan el-Feyz b. Vasîk⁷⁹ sebebiyle delil değeri taşımamaktadır. Ebû Nu'aym'ın rivsiyeti, senedindeki Muhammed b. Mervan ve oğlu İshak sebebiyle zayıftır. Çünkü Muhammed b. Mervan *mechitl*, oğlu İshak da *hadisi delil kabul edilineyen bir râvîdir*.⁸⁰

İbn Hazm'ın riviiyeti ise *mürseldir*. İrsalde bulunan A'meş, zayıf rsivilerden *tedlis* yapmakla ünlüdür. Özellikle "*an*" lâfzı ile yaptığı rivâyetlerde, bazı hocaları hariç, *tedlis* ihtimali daha da fazladır.⁸¹ Kaldı ki burada hocasının adını hiç zikretmemiştir. Dolayısıyla, A'meş'in mürselleri güvenilir olmadığı için rivsiyetin bu senedi de sağlam değildir.

Hatib'in senedindeki Ebû İshak künyeli şahıs, Hatîb'in başka bir tarikinden anlaşıldığına göre İbrahim el-Heceri'dir⁸² ve yukarıda belirtildiği gibi *mecrûh* bir rsividir. Mihran b. Ebi Ömer ise, adillet yönünden "*doğru sözlü (sadûk)*" bir kişi ise de, zabt yoniinden *kotii hâfizalı, rivâ-*

⁷⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 165; *Takrîb*, s. 34.

⁷⁸ Zehebi, *Mizânî*, IV, 392; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 243-249; *Takrîb*, s. 323.

⁷⁹ Zehebi, *a.g.e.*, III, 366. Zehebi, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtîm'in bu şahıstan rivâyette bulunduğunu belirterek hakkında düşük dereceden bir ta'dîl lafzı kullanarak "*mukâribu'l-hâl inşâallah*" demişse de, sadece adı geçen iki şahsın ondan rivâyet etmesine dayanarak böyle bir sonuca varması kabul edilemez.

⁸⁰ Zehebi, *a.g.e.*, IV, 33, I, 200.

⁸¹ Zehebî, *a.g.e.*, 11,224.

⁸² Bkz. Hatib, *Muvazzih*, I, 379. Hatib'in burada ki rivâyetinde, senedin bu kısmı "Ebû'l-Ahvas>İbrahim el-Heceri>Süfyan..." şeklindedir. Bu durumda İbrahim el-Heceri'nin "Ebf İshak" künyesiyle zikredilmesi, kendisinden sonraki râvîlerden biri tarafından gerçekleştirilmiş ve bu şahsın, güvenilir hadisçi Ebf İshak es-Sebî'i olduğunu zannettirmeye yönelik bir tedlis eylemidir.

yetlerinde tutarsız (muztarib, çelişkili) ve özellikle, burada da kendisinden riviiyetle bulunduğu Süfyan'ın hadislerinde çokça hata yapması sebebiyle cerhedilmiştir.⁸³ Dolayısıyla hadisin bu tarikten rivâyeti de makbul değildir.

• Bütün bunlara ek olarak, 3, 6 ve 9 numaralı tarikte gelen rivâyetler, Cerîr b. Abdilhamîd'in Muğîre'den teferrudü sebebiyle de tenkide açıktır.⁸⁴

Diğer taraftan, İbn Mes'ûd'dan gelen ve tesbitlerimize göre yer aldığı en eski (ilk) kaynak Ebû Ya'lâ'nın *Musned*'i olan bu riviiyetler, metin bakımından da bazı önemli farklılıklar göstermektedir. Taberânî'ye ait 8 numaralı tarik ile Hatîb'e ait 13 numaralı tarikten gelen rivâyetler en lusa (muhtasar) riviiyetlerdir. Ebû Ya'lâ ve Taberî'nin 1'er (1 ve 3 numaralı) tarikleri ile Ebû Nu'aym ve İbn Hazm riviiyetinde "her harfın bir zâhiri, bir de bâtını vardır"⁸⁵ ziyadesi mevcuttur. Ebû Nu'aym'ın riviiyetinde buna ilaveten "şüphesiz, bu zâhir ve bâtın bilgisi Ali'ye aittir" ifadesi yer almaktadır. Diğer riviiyetlerde yukarıda geçen ziyade 'ontm her âyetinin bir zâhiri, bir de bâtını vardır' şeklindedir. Yine bazı riviiyetlerde (Ebû Ya'lâ'nın 2, Taberî ve Tahâvî'nin 1 numaralı riviiyetleri), her iki ziyadeden sonra "her harfın/âyetin bir sınırı, her sınırın da varıp dayandığı bir yer vardır" sozii yer almaktadır.

Anlam ve kapsam bakımından birbirini tutmayan bu ziyadeler, başka birçok sahâbîden gelen ahraf-i seb'a hadisleri içinde yalnız Ebu'l-Ahvas tariki ile gelen İbn Mes'ûd rivâyetlerinde bulunmaktadır. Bu durum, ya İbn Mes'Qd'un hadisin bu şekilde rivâyetinde infirad etmesi, ya onun kendi sozii (mekûf) olması veya ondan sonraki râvîlerden birinin, bu kısmı metne sokuşturması (idrbc) ile açıklanabilir. Eğer bu kısım İbn Mes'Qd'un bir teferrudü ise, onun sahâbî olması sebebiyle makbuldür. Fakat Taberânî ve Ebû Nu'aym'ın mevkûf rivâyetleri dikkate alındığında, bu kısmın İbn Mes'Qd'un kendi sozii olduğu, fakat daha sonra râvîlerin bunu idrac yoluyla merfûlaştırdıkları da düşünülebilir. Ayrıca mezkûr ziyadelerle ilgili dikkat qeken şu nokta, bu düşünceyi destekler niteliktedir. Riviiyetin son kısmındaki harf kelimesi-

⁸³ İbn Hacer, a.g.e., X, 327-328; *Takrib*, 480.

⁸⁴ Bkz. Taberânî, *Evsat*, I, 433.

⁸⁵ Bu rivâyetteki zahir ve bâtın kelimelerinin ne anlama geldiği konusunda farklı fikirler ortaya atılmıştır. "Zâhir Kur'an'ın lafzı, bâtın yorumudur." diyenlerin yanında, "Zâhir Kur'an'da anlatılan olay, bâtın ise bu olaydan alınması gereken dersi" görüşünü savunanlar da vardır. Ebû Ubeyd de bu görüşü benimser. (Bkz. Ebû Ubeyd, a.g.e., I, 215).

nin bazılarında 'yedi harfin herbirinin...' değil de 'Kur'an'ın her harfinin...' şeklinde ya da diğer bazılarında olduğu gibi harf yerine âyet kelimesinin kullanılıp 'fir'an'ın her âyetinin...' şeklinde doğrudan Kur'an'a izafe edilmesi sebebiyle İbn Mes'ûd bu sözüyle, *kirâat* farklılığını değil *anlam* farklılığını, yani *tefsiri* kasdettiği açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Taberî 'zahr'ı, *tilâvet*; 'batn'ı da *te'vîl* diye açıklamıştır.⁸⁶

Tahdv? de benzer bir yorumla, *zâhir* ve *bâtın* kelimelerini *zâhiri* ve *bâtini* *anlam* olarak algılamış, bundan yola çıkarak *Allah'ın insanlara yüklediği helâl-haram* gibi *kulluk esaslarını öğrenmeleri için âyetlerin zâhirin* araştırıldığı gibi *bâtınının da araştırılması gerektiğini* söylemiştir.⁸⁷ Zaten *kirâat* farklılıklarından doğan *anlam* değişikliği, her şeyden önce *lâfzın* *bâtını* ile değil *zâhiri* ile ilgili olduğu, başka bir deyişle *zâhir* ve *bâtın* kavramlarının *Kirâat ilmi*'ne değil de *Tefsir ilmi*'ne ait birer kavram olduğu dikkate alınırsa, rivâyetlerdeki son kısmın da *tefsirle* ilgili bir *râvî tasarrufundan* kaynaklanması ihtimali daha da güçlenir. Hatta Ebû Nu'aym'ın rivâyetinin son bölümündeki "*zâhir ve bâtın bilgisi Ali'dedir*" sözüne bakılırsa, bunun *bâtınîlik* düşüncesi etkisindeki bazı tasavvufî veya şîî akımlar tarafından metne sokuşturulduğu ihtimalini de akla getirmektedir.

Rivâyetlerdeki '*her har-n bir sınırı, her. sınırın da varıp dayandığı bir yer vardır*' ifadesi, *Allah'ın helal ve haram* gibi *dinî esaslara karşılık belirlediği bir ceza ve mükafatın bulunduğu ve bunların kıyamette kulun karşısına çıkacağı* anlamına geldiği belirtilmektedir.⁸⁸

Bu kısımda, İbn Mes'ûd'dan Fülûle el-Cu'fî adlı sahâbî ile Ebû Seleme ve Ebû Kılâbe adlı tâbiîler kanalıyla gelen biraz farklı muhtevalı bir kaç rivdyet daha vardır. Bunları da İbn Mes'ûd'un rivdyetleri kapsamında burada değerlendirmeyi uygun görüyoruz.

1. Fülûle (b. Abdullah) el-Cu'fî Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Tahdv?, İbn Ebf Dâvûd ve Dârekutnî tarafından *Züheyr b. Muâviye>Velid b. Kays>Kasım b. Hasân>Fülûle>İbn Mes'ûd* ortak senediyle rivâyet edilen bu rivdyete göre Fülûle şu olayı anlatmaktadır:

⁸⁶ Taberî, *a.g.e.*, I, 72.

⁸⁷ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 119.

⁸⁸ Taberî, *a.g.e.*, I, 72.

"Mushaflar konusunda korku ve endişe içinde Abdullah b. Mes'ûd'a gidenlerle beraber ben de gittim. Huzuruna girdik ve topluluktan birisi 'Seni ziyaret için değil, bize ulaşan bu haber'⁸⁹ sebebiyle geldik.' dedi. Bunun üzerine Abdullah: 'Şüphesiz Kur'ân, Nebî'nize yedi cennet kapısından yedi harf üzere indi. Halbuki ondan önceki kitap bir kapıdan bir harf üzere inerdi.' dedi."⁹⁰

Ahmed b. Hanbel el-İlel'inde, Ebû Üsâme>Süfyan ve Züheyr>Velid b. Kays>Kasım b. Hassân>Fülfüle tarikiyle yukarıdaki hadisin son kısmını "Kur'ân, yedi kapıdan yedi harf üzere indi"⁹¹, İshak b. Yusuf>Süfyan>Velid b. Kays>Kasım b. Hassân>Fülfüle tarikiyle de "Kur'ân yedi harf üzere indi. (diğer) kitaplar ise bir kapıdan bir harf üzere indi" diye de riviiyet etmiştir.⁹²

Bu riviiyetin Ahmed b. Hanbel'e ait İshak b. Yusuf>Süfyan tariki, bizzat hadisi tahriq eden Ahmed b. Hanbel'in, 'İshak, Süfyan'dan rivâyette çok hata yapardı.' tenkidi gereğince bu isnadla zayıftır.⁹³ Ahmed b. Hanbel'in ikinci riviiyeti, Ebli Üsâme>Süfyan ve Züheyr kanalından gelmekte ve riviiyetin isnadının sahih olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Ahmed b. Hanbel'in üçüncü bir tariki ise Ebû Kâmil>Züheyr riviiyetidir. Buhârî'nin Tdrih'inde de geçen bu riviiyetin Ebli Üsâme>Süfyan tariki gibi bazı tariklerden isnadının sahih olduğu soylense de hadisi Fülfüle'den nakleden râvînin kimliği konusunda belirsizlik, hatta çelişki vardır. Ahmed b. Hanbel'in bu riviiyetinde Osman b. Hassân adıyla geçen bu şahsın, Kasım b. Hassân ile aynı kimse olduğu belirtilmekte⁹⁵,

Tahiivî'nin riviiyetinde ise bu şahsın adı, Osman b. Hayyan el-Âmirî şeklinde geçmektedir.⁹⁶ Heysemî de bu şahsın Osman b. Hassân el-Âmirî olduğunu ve İbn Ebi Hiitîm'in onun hakkında cerh-ta'dil'de bulunmadığını söyleyerek durumunun meçhûl olduğu imasında bulunur.⁹⁷ Dârekutnî ise bu hadisi Ebû Hemmâm Velid b. Kays'dan riviiyet-

⁸⁹ Kur'an'ın Kureyş lehçesine göre yazılıp çoğaltılması ve diğer mushafların yakılarak imha edilmesi haberini kastediyor. (Bkz. Bennâ, *Felhu'r-rabbânî*, XVIII, 37).

⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 445; el-İlel, II, 575, 576; Buhârî, el-Kebir, III, 140-141; VI, 219; VII, 262; Tahdvi a.g.e., IV, 125-126; İbn Ebi Dâvûd, el-Mesâhif, s. 25; Dârekutnî, el-İlel, V, 236-

⁹¹ Ahmed b. Hanbel. a.g.e., a. yer.

⁹² Ahmed b. Hanbel, a.g.e., II, 576.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., II, 34.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., II, 576.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., a. y.

⁹⁶ Tahdvi, a.g.e., IV, 126.

⁹⁷ Heysemî, a.g.e., IV, 152.

te *infîrad* edildiğini belirterek, Sevrî'nin *Ebû Hemmâm>Kasım b. Hassân>Fülfüle*; Zühre'ın ise *Ebû Hemmâm>Osman b. Hassân>Fülfüle* tarikiyle rivâyet ettiklerini belirterek Sevrî rivâyetini daha doğru bulur.⁹⁸

Anlaşıldığı kadarıyla, muteber hadis kaynaklarında yer almayıp tâli derecedeki kaynaklarda hatta *Târih* ve *İlel* türü eserlerde rastlanan bu rivâyetin güvenilir olduğunu söyleyecek sağlam delil mevcut değildir.

2. Ebû Seleme Rivâyeti

Ebfi Ya'lâ, Taberî ve ibn Hibbân'ın *İbn Vehb>Hayve b. Şurayh>Ukayl b. Hâlid>Seleme b. Ebî Seleme>Babası (Ebû Seleme)>İbn Mes'ûd* isnadıyla rivâyet ettiği ve *Fülfüle* rivâyetine benzeyen bu hadise göre Rasûlullah goyle buyurmuştur:

"Onceki kitap, bir kapıdan bir harf üzere inerdi. Kur'ân ise, yedi kapıdan yedi harf üzere indi: nehiy (zehr), emir, helâl, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl. Siz helâlini helâl, haramını haram kabul edin; size emredilene yapın ve yasaklanandan da kaçın. Mesellerinden ibret alın, muhkemi ile amel edip müteşâbihine iman edin ve 'Ö'na iman ettik, hepsi rabbimiz katındandır' deyiiz."⁹⁹

Tahâvî, bu hadisi Hayve (b. Şurayh) ve Leys (b. Sa'd) kanalıyla iki ayrı tarikten rivâyet ettikten sonra, râvîler Hayve ve Leys'in, hadisi Ukayl b. Hâlid'den rivâyet ederken isnadında ihtilâf ettiklerini belirterek isnad âlimlerinin, Ebû Seleme'nin İbn Mes'ûd'a yetigme imkânının bulunmamasından kaynaklanan *inkata* sebebiyle bu isnadı reddetdiklerini söyler.¹⁰⁰

İbn Abdilber de, Ebfi Seleme'nin (6. 104/722) İbn Mes'ûd'a yetişmediğini, ayrıca oğlu Seleme'nin de hadisi ile ihticac edilemeyeceğini, hatta isnadının zayıflığında ittifak bulunan bu hadisin âlimler nezdinde sâbit olmadığını ifade eder.¹⁰¹ Dolayısıyla bu rivâyete dayanarak "yedi

⁹⁸ Dârekutnî, *a.g.e.*, V, 236-237.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 575, 576; Taberî, *a.g.e.*, I, 68; İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 63; Taberânî, *el-Kebir*, IX, 26; Dârekutnî, *el-İlel*, V, 236-237; Hkîm, *el-Müstedrek*, I, 553; İbn Abdilber, *et-Temhid*, VIII, 275; Heysemî, *Mevârid*, s. 441; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 111,284.

¹⁰⁰ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 128.

¹⁰¹ İbn Abdilber, *a.g.e.*, a. y; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 107-108.

harf"i, Kur'ân'ın muhtevasıyla ilgili "*yedi soz türü*" diye açıklayan görüşün¹⁰² temelsiz olduğu ortaya çıkar.

3. Ebû Kılâbe Rivâyeti

Taberî'nin, *Muhammed b. Beşşâr>Abbâd b. Zekerıyya>Avf>* tarikiyle Ebî Kılâbe'den naklettiğine göre Nebi goyle buyurmuştur:

"*Kur'ân, yedi harf iizere indirilmiştir: Emir, nehiy (zacr), terğîb, terhîb, cedel, kıssalar ve mese*"¹⁰³

Görüldüğü gibi bu rivriyet *mürseldir* ve bu haliyle delil değeri taşımamaktadır.

Diğer taraftan Taberî, yukarıdaki rivâyetleri zikrettikten sonra "*İbn Mes'ûd'dan bunların hiçbirine uymayan bayka bir soz rivâyet edilmıştır*" diyerek *Ebû Kûrayb>Muhâribî>Ahvas b. Hakîm>Damra b. Habîb>Kasım b. Abdırrahman* tarikiyle onun şu sözünü nakletmektedir:

"Allah, Kur'ân'ı beş harf üzere indirdi: *Helal, harâm, muhkem, müteşabiḥ ve emsal. Helali helal, harâmı harâm kabul et. Muhkemle amel et, müteşabiḥe iman et, mesellerden ibi-et al.*"¹⁰⁴

Bu rivdyet, öncelikle *Ahvas b. Hakîm*'in rivriyette hiçbir değer ifade etmeyen (*lâ şey*'), hadisi yazılamayacak derecede zayıf bir *râvî olması*¹⁰⁵ sebebiyle zayıftır. Ayrıca, bu soziin isnadi sahîh olsa bile, Taberî'nin ifadesinden de anlaşılacağı üzere, hem muhteva bakımından yukarıdakilere uymamakta, hem de *ahruf-i seb'a*'nın karşılığı olarak zikredilen yedi maddenin kırâatlerle değil, İbn Mes'ûd'un Kur'ân'ın temel konularını tasnifme yönelik *mevkuf* nitelikli bir açıklaması olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Taberî ise bu rivdyet ile *ahruf-i seb'a* hadisleri arasında bir anlam farklılığı bulunmadığını, Arapça'da '*bâb*', '*vech*' ve '*harf*' kelimelerinin aynı anlama geldiğini, dolayısıyla '*Kur'ân yedi kapzdan indi*' cümlesi ile '*Kur'ân yedi harf iizere indi*' cümlesinin aynı anlamda olduğunu ve hepsinin, Allah'ın daha önceki kitapların indiriliginde hiçbir peygambere tanımadığı ayrıcalığı Hz. Peygamber'e ve O'nun ümmetine

¹⁰² Ebfi Şâme, *a.g.e.*, a. y.; Zerküş, *a.g.e.*, I, 216-217.

¹⁰³ Taberî, *a.g.e.*, I, 69.

¹⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, I, 69.

¹⁰⁵ Zehebi, *Mizân*, I, 167.

¹⁰⁶ Ebfi Şâme, *a.g.e.*, s. 108-109.

bahsettiği anlamına geldiğini belirtir.¹⁰⁷ Ancak Taberî, bu rivayetlerdeki 'bab' kelimesi ile 'harf' kelimesini eg anlamlı kabul etmesine rağmen 'Kur'ân'ın indirildiği yedi cennet kapısı' ifadesini, herbirinin gereği yerine getirildiği takdirde sahibini Allah'ın rızasına ulaştıracak, dolayısıyla cennete götürecektir *emir, nehiy, helal, haram, muhkem, müteşabih ve öğüt* niteliğindeki Kur'ân'ın temel konuları ile açıklaması¹⁰⁸, yukarıdaki görüşü ile uyusmamaktadır. Çünkü böyle bir taksim, *yedi harf* kavramının kırâat açısından değil, tefsir açısından yapılan yorumundan başka bir anlam taşımamaktadır.

C. Mu'az b. Cebel Rivâyeti

"Kur'ân, yedi kapıdan yedi harf üzere indirilmiştir. Hepsi, şâfidir, kâfidir."¹⁰⁹ Bu hadis, Abdullah b. Ahnzed b. Hanbel>Muhammed b. Abdîrrahîm Ebî Yahya>Ali b. Sâbit ed-Dehhân>Esbat b. Nasr>Süddî>Abdîhayr>tarikiyle rivâyet edilmigtir.

Heysemî, *râvîlerinin sika olduğunu* soylese de¹¹⁰ Esbat b. Nasr sebebiyle zayıftır. Çünkü Esbat, adâlet açısından *doğru sözlü (sadûk)* biri olmakla birlikte, zabt yoniinden *çok hata yapan, mutabaatı bulunmayan garîb hadisler rivâyet eden, zayıf bir râvîdir*.¹¹¹ Dolayısıyla rivdyet, bu tarikten zayıftır.

D. 'Amr b. el-'As Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel'in, *Ebû Sa'id (Mevlâ Ben?Hâşim)>Abdullah b. Ca'fer el-Mahramî>Yezîd b. Abdillâh b. Üsâme b. el-Hâd>Büsr b. Sa'id>Ebû Kays (mevlâ Amr b. el-Âss)* tarikiyle Amr b. el-Âss'dan rivdyet ettiğine göre Rasûlüllah (s.a.s.) goyle buyurmuştur: "*Kur'ân yedi harf üzere inmiştir. Hangi harf iizere okursanız isabet etmiş olursunuz. Kur'ân hakkında şüphe etmeyin. Çünkü ondan şüphelenmek küfürdür.*"¹¹²

Sened açısından sahîh olan bu hadisin başka tariklerden birçok *mütâbii* vardır.¹¹³

¹⁰⁷ Taberî, a.g.e., I, 70.

¹⁰⁸ Taberî, a.g.e., I, 47, 71-72.

¹⁰⁹ Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 150; Aclûnî. *Keşfu'l-hap*, I, 242.

¹¹⁰ Heysemî, a.g.e., IV, 154.

¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 212; *Takrîb*, s. 38.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, IV, 204. Ahmed b. Hanbel bu hadisi daha ayrıntılı bir şekilde Ebû Seleme el-Huzâî tarikiyle de rivâyet etmiştir. (Bkz. a. y.).

¹¹³ Ahmed b. Hanbel, a. y.

E. Zeyd b. Erkarn Rivyeti

İlk kaynağı Taberî'nin *Tefsir nzu-kaddimesi* olan bu rivdyet, *Ebû Kürayb>Übeydullah b. Mûsa>İsa b. Kırtâs>Zeyd el-Kassâr* tarikiyle şöyledir: "Mescidde onunla (Zeyd b. Erkarn ile) birlikteydik. Bizimle bir sure sohbet etti ve sonra dedi ki, 'Adamın biri Rasûlüllah'a geldi ve 'Abdullah b. Mes'ûd bana bir sure okuttu. Daha önce o sûreyi Zeyd ve Übey de bana okutmuştu fakat kırâatları farklı farklı oldu, hangisinin kırâatini alaynız?' dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah sustu, Ali de yanındaydı ve Ali, 'Herkes öğretildiği gibi okusun; hepsi iyidir, güzeldir.' dedi."¹¹⁴

Bu hadisin rivdilerinden *İsa b. Kırtâs*, güvenilirmez, *metrûk*, beş para etmez, zayıf, *mevzû* hadisleri güvenilir *râvîlere* isnad ederek rivâyet eden, aşırı *râfîzî*, kısaca, kendisinden rivâyetle bulunmak ve rivâyetiyle ihticac etmek helal olmayan bir kimsedir.¹¹⁵ Ayrıca, araştırdığımız kadarıyla, ricâl kaynaklarında hadisin bir diğer râvîsi olarak geçen *Zeyd el-Kassâr* adında birine rastlayamadık. Dolayısıyla senedin bu noktasında da *mechûl* bir râvî bulunmaktadır. Sonuç; itibariyle bu rivdyetin de herhangi bir delil değeri yoktur.¹¹⁶

F. Ebû Hureyre Rivyeti

"Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir: Alîmen hakîma, ğafûran rahima."¹¹⁷

Muhammed b. Bişr>Muhammed b. Amr (b. Alkame)>Ebû Seleme>Ebû Hureyre tarikiyle ilk defa İbn Ebi Şeybe'nin *Musan-nefi*'nde tesbit edilen bu rivâyet, aynı lâfızlarla Ahmed b. Hanbel, Taberî ve İbn Hibban tarafından da rivdyet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Bigr ve İbn Numeyr; Taberî de, Übeyd b. Esbât ve Ebû Kurayb ol-

¹¹⁴ Taberî, *a.g.e.*, I, 24; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁵ Zehebi, *Mizân*, III, 322; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 227-228.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'de, *ahruf-i seb'a* hadisinin şerhinde, sahâbeden benzer olaylarla karşılaşanlar arasında Zeyd b. Erkarn'ın bu rivâyetine yer vermiş olması, üstelik bu kadar açık za'fına rağmen bu duruma işaret etmemesi ilginçtir. (Bkz., *a.g.e.*, IX, 21-22).

¹¹⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, VII, 182; .

mak üzere ikişer tarikten hadisi almışlardır.¹¹⁸ Hadisi Abdullah b. Muhammed b. el-Ezdî kanalıyla rivâyet eden İbn Hibbân, hadisin son kısmının *müdreç* olup râvî Muhammed b. Amr tarafından hadise sokuşturulduğunu söyler.¹¹⁹

Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ, Taberi, İbn Hibbân ve Hatîb tarafından aşağı-yukarı aynı lâfızlarla rivâyet edilen diğer bir Ebû Hureyre rivâyeti de goyledir: "*Kur'ân, yedi harf üzere nâzil olmuştur. Kur'ân hakkında şüphe etmek küfürdür. (bunu üç defa tekrarladı). On-dan bildiklerinizle amel edin, bilmediklerinizi, bilene götürün.*"¹²⁰

Bu hadis, ayrıca şu tariklerden de rivâyet edilmıştır:

1. Ebfi Hureyre<Ebû Seleme<Ebû Hâzim<Enes b. İyâd<Ahmed b. Hanbel, (*Ebû Seleme, 'bu hadisi Ebû Hureyre'den başkasından bilmiyorum.'* demiştir
2. Ebfi Hureyre<Ebû Seleme<Ebû Hâzim<Enes b. İyâd< Züheyr<Ebû Ya'lâ;
3. Ebfi Hureyre<Ebû Seleme<Ebû Hâzim<Enes b. İyâd<Hallâd b. Eslem<Taberî;
4. Ebfi Hureyre<Ebû Seleme b. Abdurrahman<Ebû Hâzim< Enes b. İyâd<Ebû Hayseme<Ahmed b. Ali b. el-Müsenna<İbn Hibbân
5. Rasûlullah<Ebû Hureyre<Ebû Seleme<Ebû Hâzim<Ebû Damra (Enes b. İyâd, ö. 200/815)<Abdülvehhâb el-Varrâk<Ebû Omer Abdülvâhid b. Muhammed<Hatîb el-Bağdâdî

Bu rivâyetin yukarıda geçen metniyle tesbit edilebildiği ilk kaynak Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedî*'dir. Onun senedi *rubâî* olup diğerlerine göre sayısal açıdan âlîdir. Bütün senedlerde *Ebii Seleme>Ebû Hâzim>Ebû Damra Enes b İyâd* ortak kısımdır. Rivâyet metinleri arasında aşağı-yukarı tam bir mutabakat vardır. Ebû Seleme'nin, "*Bu hadisin Ebii Hureyre'den başkasından rivâyet edildiğini bilmiyorum*" sözü, Ebû Hureyre'nin, hadisin bu metinle rivâyetinde teferrud ettiğini göstermektedir.

Ebû Hureyre'ye ait iki rivâyet daha vardır ki, bunlar sened ve metin bakımından diğerlerine göre farklılık göstermektedir. Bunlardan biri, İbn Ebî Şeybe'nin *Muhammed b. Bişr>Muhammed b. Amr (b.*

¹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 332; II, 441; Taberi, *a.g.e.*, I, 22; İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 62. Ayrıca bkz. Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 151; *Mevârid*, s. 440;

¹¹⁹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 62.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 300; Ebii Ya'lâ, *a.g.e.*, X, 410; Taberi, *a.g.e.*, I, 21, 22, 46; İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 146; Hatib, *Târihu Bağdâd*, XI, 26; Heysemî, *a.g.e.*, VII, 151; *Mevârid*, s. 440;

Alkame)>*Ebû Seleme*>*Ebû Hureyre* tarikiyle riviiyet ettiği, “*Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir. Alîmen hakîma, ğafûran rahîma*”¹²¹ hadisi, diğeri ise, *Taberî*’nin *Amr b. Osman el-Osmânî*> *İsmail b. Ebi Üveys*>*Kardeşi*>*Süleyman b. Bilâl*>*Muhammed b. Aclân*>*el-Makburî*> *Ebû Hureyre* tariki ile riviiyet ettiği, “*Şüphesiz bu Kur’ân, yedi harf üzere indirilmiştir. (Her biri ile) okuyun, bir sakıncası yok. Fakat rahmet yerine azap, azap yerine de rahmet söylemeyin*”¹²² hadisidir.

Taberî’nin bu rivâyeti, *İbn Ebî Üveys* sebebiyle zayıf olmakla birlikte, metnin birçok başka sahih senedleri vardır. *Übey b. Kâ’b*, *Ebî Bekre* ve *Ebî Talha*’dan gelen bazı riviiyetler bu hadise ve özellikle son kısmına *mutâbaat* etmektedir.¹²³

Bu son kısım, *Ma’mer*’in *Übey*’den riviiyetinde “*rahmet âyetini azap âyetiyle veya azap âyetini rahmet âyetiyle karıştırmadıkça (bir sakınca yok). Dolayısıyla (riyet) ‘azîzun hakîmun’ şeklinde ise, ‘semî’un alîmun’ dersin; çünkü Allah semî’dir, alîm’dir.*” geklindedir. *Beyhakî*’nin *Übey*’den naklinde ise “... azap âyetini rahmet âyetiyle; rahmet âyetini de azap âyetiyle gizlemedikçe, ‘ğafûrun rahîmun, alîmun halîmun, semî’un alimun, azîzun hakîmun’ vb. söylersin” ifadesi yer almaktadır.

Ebî Bekre’nin riviiyetinde “*azap Zyetini rahmet âyeti ile, rahmet âyetini de azap Zyeti ile gizlemedikçe, ‘te’âl, akbil, helumme, izheb, es-ri’, a’cil’ demen gibi olursa...*”, *Ebî Talha*’nın riviiyetinde ise, “*mağfi-ret azap, azap da mağfi-ret yapılmadıkça...*” lâfzıyladır.

Bu rivâyetlerin son kısmı ile ilgili olarak *Beyhakî*, *İbn Mes’iid*’un; “*Sûrenin bir kısmını başka bir sûreye dahil etmek, bir âyeti ‘hakîmun alîm’ veya ‘alimun hakîm’ şeklinde okumak hata sayılmaz. Hata, Kur’ân’da bulunmayan bir şeyi ona dahil etmek, rahmet âyetini azâp âyetiyle; azap âyetini de rahmet âyeti ile bitirmektir*”¹²⁴ sözünü natlettikten sonra şu yorumu yapar: “*Alîmun hakîm yerine ğafûrun rahîm okumanın caiz olması, hepsinin vahiyle gelmiş olmasındandır. Bunları yerli yerinde okumamak, bir sûreden bir âyet, başka bir sûreden de bir âyet okumak demektir. Bu nedenle, böyle okuyan biri günahkâr ol-*

¹²¹ *İbn Ebî Şeybe*, *a.g.e.*, VII, 182; *Ahmed b. Hanbel*, 11,332; 441; *Taberî*, *a.g.e.*, I, 22; *İbn Hibbn*, *a.g.e.*, II, 62; *Heyserni*, *a.g.e.*, VII, 151; *Mevârid*, s. 440.

¹²² *Taberî*, *a.g.e.*, I, 45-46; *Tahâvî*, *a.g.e.*, IV, 127.

¹²³ Bkz. *Ma’mer b. Râşid*, *el-Câmi*, XI, 218 (*el-Musannef*’in sonunda); *Beyhakî*, *es-Sünen*, II, 384; *Heyserni*, *a.g.e.*, VII, 151.

¹²⁴ *Beyhakî*, *Şuabü’l-îmân*, 11,420; *Ebû Şâme*, *a.g.e.*, s. 88.

maz. Azap âyetini rahmet, rahmet âyetini de azap âyeti ile bitirmek de böyledir."¹²⁵

Ebû Şâme ise bu uygulamanın, o dönemdeki arap toplumunun fasih konuşan fakat ders çalışma, tekrarlama ve aynı lâfızlarla ezberleme alışkanlığı bulunmayan, aksine duyduklarını fasih dille ifade etmeye önem veren bir toplum olması sebebiyle, Kur'ân'ın *cem' edilme* aşamasından önce, ezberlenmesini kolaylaştırmak için caiz görüldüğünü; daha sonra bunun ihtilâfı artıracığı endişesi, ayrıca hâfizların çoğalıp böyle bir uygulamaya gerek kalmaması sebebiyle kaldırılıp aslî duruma dönlüldüğünü belirtir.¹²⁶

Bu açıklamalar, rivâyetin son kısmının, kırâatla doğrudan ilgili olmayıp Kur'ân'ın ezberlenmesine yönelik geçici bir sure uygulanmış metodik bir bilgi niteliği taşıdığını göstermektedir.

G. Ümmü Eyyûb Rivâyeti

*"Kur'ân, yedi harf üzere nâzil olmuştur; hangisi ile okursan, doğru okumuş olursun."*¹²⁷

Bu hadisin geçtiği ilk kaynak, Sa'id b. Mansûr'un *Süneni*'dir. Hadisi tahrîç eden diğer müellifler de, onu İbn Uyeyne'den itibaren ortak senedlerle rivdyet etmişlerdir.

Ahmed b. Hanbel'in her iki rivdyetinde son kısım *"hangisi ile okursan kâfidir"* şeklindedir.

H. 'Amr b. Dînâr'ın Rivâyeti

*"Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Hepsî şâfidir, kâfidir."*¹²⁸

Sa'id b. Mansûr bu hadisi, Süfyan b. Uyeyne>Amr b. Dînâr>?> Rasûlullah senediyle mürsel olarak rivâyet etmiştir.

¹²⁵ Beyhakî, *a.g.e.*, II, 420-421; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹²⁶ Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 89.

¹²⁷ Said b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 157; Humeydi, *el-Müsned*, I, 163; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 181; Ahmed b. Hanbel, VI, 433, 463; İbn Ebi Âsım, *el-Âhâd*, VI, 104; Taberî, *a.g.e.*, I, 30, 32; Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 127; İbn Ebi Hâtım, *el-Cerh*, IX, 461; Hatîb, *el-Câmi*, II, 196.

¹²⁸ Said b. Mansûr, *a.g.e.*, I, 158; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 181; Taberî, *a.g.e.*, I, 44-45;

İbn Ebi Şeybe ve Taberî'nin de aynı tarikle rivayet ettiği Amr b. Dînâr'ın bu mürsel rivaiyetinin son kısmına Übey b. Kb'b, Ömer, Osman, Ebû Sa'îd el-Hudrî. Ebû Bekre, Mu'az b. Cebel ve İbn Mes'Od'dan nakledilen pek çok hadis mutbbaat etmektedir.¹²⁹

İ. Huzeyfe Rivâyeti

"Rastiliillah'zn 'Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir' dediğini i-
şittim."¹³⁰

Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Tahbvi ve Taberbni'nin *Hammâd b. Seleme*> *Âsım b. Behdele*> *Zir b. Hubeyş*> *Huzeyfe* ortak senedi ile rivâyet ettikleri bu hadisin isnadı, *Âsım b. Behdele* sebebiyle tenkid edilmigse de kırâat imamı olan bu zat haklunda hıfz açısından yapılan bu tenkid, hadisin sıhhatine zarar verecek boyutta değildir.¹³¹

J. Semüre Rivâyeti

Kur'hn yedi harf üzere indirilmiştir."¹³²

Bu hadisi *Behz*> *Hammâd b. Seleme*> *Katâde*> *Hasan* isnadıyla yukarıdaki şekliyle rivâyet eden Ahmed b. Hanbel, Affan kanalıyla aynı tarikten ve yine Semiire'dan gelen başka bir rivâyetinde "*Kur'ân üç harf üzere in(diril)miştir*" hadisini de rivâyet etmiştir.¹³³

"*Ahruf-i seb'a*" hadislerinin *nziitevhtir* olduğu iddiasının kaynağı sayılan Ebû Übeyd, *Kütüb-i sitte'de* yer almayan fakat Hâkim'in "*Sa-hihtir, bir illeti yoktur.*"¹³⁴ dediği bu hadisi tevâtür hükmünden istisna tutar ve onun *meşhûr ve mahfûz* olmadığını belirterek şâzlığını yani za-

¹²⁹ Bkz. Ma'mer b. Râşid, *a.g.e.*, XI, 218; Rabi', *el-Câmiu's-sahîh*, s. 27-28; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 182; Abd b. Humeyd, *el-Müsned*, s. 85-86; el-Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, V, 97-98; Nesâî, *İftitah*, 37; Taberî, *a.g.e.*, I, 27, 34, 36, 43, 45; Tahbvi, *a.g.e.*, 131; eş-Şâşî, *el-Miisned*, III, 320; İbn Hibbdn, *a.g.e.*, II, 59; Taberânî, *el-Kebir*, XX, 150; Beyhakî, *a.g.e.*, II, 384; Heysemî, *Mecmau'z-zevâia*, VII, 152, 153, 154.

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 392,400,405; Taberânî, *el-Kebîr*, III, 167; Tahdvi, *a.g.e.*, IV, 126; Heysemî, *a.g.e.*, VII, 150.

¹³¹ Bkz. Heysemî, *a.g.e.*, VII, 150; Zehebi, *a.g.e.*, II, 357-358.

¹³² Ahmed b. Hanbel, V, 16; Heysemî, *a.g.e.*, VII, 152.

¹³³ Ahmed b. Hanbel, V, 22; Hâkim, *el-Miistedrek*, 11,223.

¹³⁴ Bkz. Hâkim, *a.g.e.*, a. yer.

yıflığını ima eder.¹³⁵ Bazıları da her iki rivâyetin senedini sahih addederrek aralarını uzlaştırmaya çalışır. Meselâ: Tahâvî, Hz. Peygamber, *ahrufi seb'a* ruhsatının kendisine verilışı esnasında Cibrîl ve Mîkâîl ile aralarında geçen konuşmanın safhalarını anlatırken Semûre'nin, bu diyalogun sadece rivâyet ettiği safhasını işittiğini ve bu nedenle de hadisın sadece o kısmını rivdyet ettiğini belirtir.¹³⁶

Ebî Şâme ise bu rivâyetin, "*cezve*"¹³⁷, *er-rahb*"¹³⁸ ve "*es-sadefeyn*"¹³⁹ kelimelerinin üç vecihle okunduğu gibi¹⁴⁰ Kur'ân'ın bir kısmının üç harf üzere indirildiği veya yedi harf ruhsatının verilışinin tedricîliğine binaen önce *üç harf*, sonra da artırılarak *yedi harf* üzere indirildiği anlamına geldiğini söyler.¹⁴¹

Ancak Bezzâr'ın Semûre'dan sahih senedle naklettiği başka bir *merfû* rivâyette "*Kur'ân Rasûlüllah'a üç defa arz olundu*"¹⁴² hadisi dikkate alınır, Semûre'nin yukarıdaki rivâyeti ile bu rivâyetinin, râvîler tarafından karıştırıldığı ve bu nedenle "*üç defa arz olundu*" lâfzının "*üç harf üzere nazil oldu*" ifadesine dönüştürülmüş olduğu ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır.

K. Hz. Osman Rivâyeti

Avf el-A'rbî ve Ebu'l-Minhâl Seyyâr b. Selâme'den rivdyet edilmiştir:

"Hz. Osnzan bir gün minberde: "*Allah aşkına! Nebî'den 'Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir, hepsi da şâfidir, kâfidir' dediğini duyan var mı?*" diye sorunca sayılamayacak kadar bir cemaat ayağa kalktı ve *Rasûlüllah'ın 'Kur'ân, yedi harf üzere indirildi, hepsi de şâfidir, kâfidir' buyurduğuna şahidlik ettiler. Ardından da Osman 'Ben de sizinle birlikte şahidlik ederim' dedi.*"¹⁴³

¹³⁵ Ebî Şâme, *a.g.e.*, s. 88.

¹³⁶ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 135.

¹³⁷ el-Kasas(28), 29.

¹³⁸ el-Kasas(28), 32.

¹³⁹ el-Kehf(18), 96.

¹⁴⁰ Yani, *cezve* (Âsım), *cuzve* (Hamza), *cizve* (diğerleri); *er-rahbi* (Hafs), *er-rahebi* (Nâfi'), *İbn Kesir*, *Ebî Amr*), *er-ruhbi* (diğerleri) ve *es-sudîfeyn* (İbn Kesir, *Ebî Amr*, *İbn Âmir*), *es-sudfeyn* (*Ebû Bekr*), *es-sadefeyn* (diğerleri).

¹⁴¹ Ebî Şâme, *a.g.e.*, 87-88.

¹⁴² Heysemî, *a.g.e.*, VII, 151.

¹⁴³ Heysemî, *a.g.e.*, VII, 152; *İbn Hacer*, *el-Metâlibü'l-âliye*, 111,285.

Avf'ın '*belağani*' lâfzını kullandığı rivâyetinde, Hz. Osman'ın üç defa '*Ben de sizinle beraber şahitlik ederim ki (üç defa), Rasûlüllah'ın böyle söylediğini ben de işittim*' dediği belirtilmektedir.¹⁴⁴

Heysemî, bu rivâyetin senedinde adı belirtilmeyen (*mübhem*) bir râvî bulunduğunu¹⁴⁵, Bûsîrî de Hâris ve Ebû Ya'lâ'nın bu hadisi '*munkatı*' bir senedle rivâyet ettiğini söyler.¹⁴⁶ Avf'ın rivâyetinde bu durum açıkça görülmektedir.

Değerlendirme

Oniki sahâbî ve üç tâbiiden pek çok tarikten nakledilen bu gruptaki rivâyetlerde one çıkan hususlar şunlardır:

1. Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir. Onu daha önceki semâvî kitaplardan ayıran bu özellik, Hz. Peygamber'in Kur'ân üzerindeki bir tasarrufu olmayıp Allah Teâlâ'nın kolaylık amacıyla kullarına bahşettiği bir ruhsattır.¹⁴⁷

2. Yedi harften kaynaklanan kırâat farklılıkları anlam bakımından çelişkiye yol açmayacak bir takım lâfzî ve şeklî değişikliklerden ibarettir.¹⁴⁸

3. Bu yedi harften herbiri Allah katından indirilmiş kelâm-ı ilâhî olarak Kur'ân'dır ve birinin diğerine üstünlüğü söz konusu değildir. Bu nedenle, bunlardan sübûtu kesin olan herhangi birinin gerçekliğini şüphe ile karşılamak veya reddetmek Kur'ân'ın inkârı anlamına gelir.

4. Yedi harften herbiri, Kur'ân'ın biitiin özelliklerini taşıması bakımından *şâfi* ve *kâfi* dir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, a. yer.

¹⁴⁵ Heysemî, *a.g.e.*, VII, 152.

¹⁴⁶ Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 734; İbn Hacer, *a.g.e.*, 111, 285.

¹⁴⁷ Taberî, *a.g.e.*, I, 64.

¹⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, I, 50; Hamîdullah, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁴⁹ Şu âyetler, Kur'ân'ın bu özelliğine dikkat çekmektedir: "Ey insanlar, size rabbinizden bir öğüt, gönüllerdeki (dert)lere bir şifâ, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir." (Yûnus (11), 57), "Biz Kur'an'dan oyle bir şey indiriyoruz ki o, mü'minler için bir şifâ ve rahmettir..." (İsrâ (17), 82), "Kendilerine okunmakta olan kitabı sana indirmemiz onlara yetmedi mi" (Ankebût (29), 21). Ayrıca bkz. Taberî, *a.g.e.*, I, 67; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 110-111.

II. Ayrıntılı Rivâyetler

Ahruf-i seb'a ile ilgili riviiyetlerin bir kısmı, *yedi harf üzere okuma* ruhsatının Hz. Peygamber'e verilış tarzını ve bu ruhsatın "*hadis*" olarak vürûd sebebini anlatan oldukça ayrıntılı hadislerdir. Bünların bazılarında, bu konuda Allah Teâlâ ile Hz. Peygamber arasındaki iletişimin nerede ve nasıl gerçekleştiğinden, bazılarında bu iletişim sonucunun bir *hadis* şeklinde söylenme gerekçesinden bahsedilirken bir kısmında da her iki safha birlikte yer almaktadır. Önceki kısımda ele alınan rivâyetlere göre daha ayrıntılı olan bu riviiyetler, kendi aralarında da bazı metin farklılıkları göstermektedir.

Biz bu bölümde ruhsatın verililişyle ilgili en sade riviiyetlerden başlamak üzere diğr ayrıntılı riviiyetleri ele alacağız.

A. İbn Abbâs Rivâyeti

*"Cibrîl beni bir harf üzere okuttu. Ben de ona müracaat ettim ve sürekli bunun artır(ıl)masını istedim. O da, yedi harfe varıncaya kadar benim için onu artırdı."*¹⁵⁰

Yer aldığı elde mevcut ilk yazılı kaynak Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'i* olan bu riviiyetin bütün tariklerinde *Übeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. el-Mes'ûd* <*İbn Şihâb ez-Zühri* ortak kısımdır. Daha sonra Ukayl b. Hâlid, Yûnus b. Yezîd, Ma'mer ve Zühri'nin yeğeni Muham-med b. Abdillâh'dan itibaren tariklere ayrılmaktadır.

Taberî'nin iki riviiyetinden Rişdîn b. Sa'd (ö. 188/804) tariki, bu râvînin *laubâlî*, *kötü hâfızah*, *güvenilmez* ve *metrûk bir râvî* olması¹⁵¹ sebebiyle zayıftır.

İbn Abbâs'ın bu rivâyetinin, Hz. Peygamber'den semâ'ını açıkça belirtmemesi ve benzer riviiyetleri Übey b. Kâ'b vasıtasıyla da rivâyet etmesi sebebiyle *sahâbî mürseli* olması muhtemeldir.¹⁵²

¹⁵⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 219; Ahmed b. Hanbel, I, 263, 300; 313; Buhârî, *Fadlilî'l-Kur'an*, 5; Bed'u'l-halk, 80; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 272; Taberî, *a.g.e.*, I, 29, 31; Tahâvî, *a.g.e.* N, 132; Taberîni, *es-Sağîr*, I, 35; Beyhakî, *a.g.e.*, 11,384; Hatib, *Târihu Bağdâd*, IV, 305; Beğavî, *Şehu's-sünne*, IV, 501

¹⁵¹ Zehebi, *Mizân*, II, 49.

¹⁵² İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 19.

Hadisin riviiyetlerinde anlamı değiştirecek önemli farklılık bulunmamakla birlikte, bazı riviiyetlerinde “*ona müracaat ettim (fe râ-ca ‘tuhû)*” ve “*benim için artırdı (fe yezîdunî)*” cümlelerinden biri veya her ikisi yoktur.¹⁵³ Taberî'deki İbnü'l-Berkî (ö. 270/883) riviiyetinde ilgili kısım “*artırmasını istedim, artırdı. Sonra tekrar artırmasını istedim, yine artırdı*” şeklindedir. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in bazı riviiyetleri, Buhârî'nin her iki riviiyeti ile Taberî'nin bir rivâyeti hariq, diğer metinlerinin sonunda, Zührî'nin “*Bana ulaşan bilgiye göre bu yedi harf, aynı sonuca varan şeylerle ilgilidir. Helâl ve haramı değiştirmez*” sözü yer almaktadır. Zührî'nin bu sozii, yedi harf ruhsatının aynı konuda çelişkili hükümlere yol açacak bir nitelik taşımadığını göstermesi bakımından önemlidir.

B. İbn Mes'ûd Rivâyeti

“*Bana, Kur'ân'ı yedi half üzere okumam emredildi. Hepsi kâfi ve şâfidir*”¹⁵⁴

İlk dönem kaynaklarda en erken Taberî'nin Tefsir mukaddimesi'nde tesbit edebildiğimiz bu riviiyetin isnadı problemlidir. *Yunus>İbn Vehb>Süleyman b. Bilâl>Ebû İsa b. Abdullah b. Mes'ûd> Babası>Dedesi Abdullah b. Mes'ûd* şeklindeki senedde bulunan ve Mes'ûd'un torunu veya İbn Mes'ûd'un oğlu gibi gözükten Ebû İsa'nın kimliği açık değildir. Mes'ûd adında hadis râvîsi bir sahiibi bilinmediğine göre bu şahıs İbn Mes'ûd'un oğlu olması gerekir. Halbuki, bilindiği kadarıyla İbn Mes'ûd'un Abdurrahman, Utbe ve Ebû Ubeyde adlı üç oğlu vardır ve bunlardan sadece birincisinin babasından sema'ından bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Dolayısıyla hadis bu tek (*garib*) ve problemlı senediyle *zayıf hadis* konumundadır.

İbn Mes'ûd'un *Ahkâf* (veya *Şûrâ*) sûresi¹⁵⁶ ile ilgili bir kırâat ihtilâfından dolayı başka bir sahâbî ile birlikte Hz. Peygamber'e müracaatını anlatan diğer bir riviiyet varsa da¹⁵⁷, bu riviiyette *ahruf-i*

¹⁵³ Bkz. Buhârî, *Bed'ii'l-halk*, 6; Taberî, *a.g.e.*, I, 31; Hatib, *a.g.e.*, a. y.

¹⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, I, 45.

¹⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 249.

¹⁵⁶ Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 193. *Şûrâ* sûresine de '*Âl-i Hâ mîm*' denilmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'an*, IV, 69; Safedî, *et-Tashîf*, s. 124.

¹⁵⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 419,421,452; Taberî, *a.g.e.*, I, 23-24; İbn Hibban, *a.g.e.*, II, 63-64; Hâkim, *el-Miistedek*, II, 223; Hatib, *el-Esmâü'l-mübhem*, s. 202-203.

seb'a'dan bahsedilmediği için burada ona yer verneyi gerekli görmedik.

C. Übey b. Kâ'b Rivâyeti

Genel olarak *ahruf-i seb'a* konusunda en fazla rivdyete sahip olan Übey b. Kd'b'dan gelen bazı rivâyetlerde, hadisin *sebeb-i vürûd*undan bahsedilmeksizin yalnızca bu ruhsatın verilışı özetlenmektedir. Bu rivâyetlerden birine göre Übey, Rasûlullah'ın kendisine şöyle söylediğini belirtmiştir: "Allah bana, 'Kur'ân'ı bir harf üzere oku' diye enzretti. Ben de, 'Rabbim, ümmetimin yükünü hafiflet' dedim. Bu kez, 'onu iki harf üzere oku' dedi. Ben yine 'Yâ rabbi, ümmetimin yükünü hafiflet' dedim. Bunun üzerine bana Kur'ân'ı, yedi cennet kapısından yedi harf üzere okumamı emretti, hepsi de şâfidir, kâfidir."¹⁵⁸

Bu hadisin diğer rivâyet tarikleri şöyledir:

1. Übey>İbn Ebi Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid> Muhammed b. Bîşr>İbn Ebi Şeybe
2. Übey>İbn Ebi Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid> Muhammed b. Bîşr>İbn Ebî Şeybe>Muslim
3. Übey>İbn Ebî Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid> Yahya b. Sa'îd>Ahmed b. Hanbel
4. Übey>İbn Ebi Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid> Muhammed b. Fudayl>Ebû Kûrayb>Taberî
5. Übey>İbn Ebi Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid>İbn Nümejr>Ebû Kûrayb>Taberî
6. Übey>İbn Ebî Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid> Muhammed b. Yezîd el-Vâsîfî>Abdulhamîd b. Beyân el-Kannâd>Taberî

Hadisin isnadı sahih olmakla birlikte, Abdullah b. İsa'nın, hadisi babası kanalıyla dedesi İbn Ebi Leylâ'dan değil de doğrudan dedesinden almış olması gerekir. Çünkü yukarıdaki tariklerde de görüldüğü gibi aynı hadis hem Taberî'nin yine *Ebû Kûrayb>İbn Fudayl* tarikiyle nakledilmiş, hem de İbn Nümejr ve Abdulhamid b. Beyân tarikiyle rivdyet edilmiştir. Ayrıca Muslim, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe rivdyetlerinde sened *Abdullah b. İsa>dedesi* şeklindedir.¹⁵⁹ Diğer

¹⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, I, 38, 69.

¹⁵⁹ Bkz. Muslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 273; Ahmed b. Hanbel, V, 127; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 182.

tarafından rical kaynaklarına göre, Abdullah b. İsa'nın babasından değil, dedesinden rivdyeti söz konusudur.¹⁶⁰ O halde Taberî'nin bir senedindeki '*babasından*' lâfzı, bir râvî veya miistensih hatası olarak zâiddir. Bu konuda yine muhtasar bir rivdyet, Tirmizi'nin *Ahrned b. Menî'*>*Hasan b. Mûsa*>*Şeyban b. Âsım*>*Zir b. Hubeş*>*Übey* kanalıyla rivâyet ettiği şu olaydır: "*Rasûlüllah, Cibril ile karşılaştı ve ona 'Yâ Cibril! Ben ümmî bir topluma gönderildim. İçlerinde yaşlı kadın ve erkekler, erkek ve kız çocuklar, hiç kitap okumamış kimseler vardır' dedi. Cibril de, 'Yâ Muhammed! Şüphesiz Kur'ân yedi harf üzere indirildi' dedi.*"¹⁶¹

Bu rivdyetin diğer tarikleri şunlardır:

- 1.Übey>Zir b. Hubeş>'Âsım>Hammad b. Seleme>Tayâlisî
- 2.Übey>Zir b. Hubeş>'Âsım>Zâide (b. Kudâme)>Hüseyn b. Ali>İbn Ebi Şeybe
- 3.Übey>Zir b. Hubeş>'Âsım>Zâide>Hüseyn b. Ali ve Ebî Sa'îd (Mevlâ Beni Hâşim)>Ahmed b. Hanbel
- 4.Übey>Zir b. Hubeş>Şeyban b. 'Âsım>Hasan b. Musa>Ahmed b. Menî'>Tirmizî
- 5.Übey>Zir b. Hubeş>'Âsım>Zâide>Ebû Üşâme (Hammad b. Üşâme) ve Hüseyn b. Ali>Ebû Kürayb>Taberî
- 6.Übey>Zir b. Hubeş>'Âsım>Zâide>Hüseyn b. Ali>İbn Ebi Şeybe>Hasan b. Süfyan>İbn Hibban

Tirmizi'nin, "*Übey dışında da pek çok tarikten rivâyet edilmiş hasen-sahîh bir hadistir*" dediği¹⁶² bu hadisin bütün tariklerinde *Zir b. Hubeş*>*'Âsım* kısmı ortaktır. Bundan sonra rivdyet Hammad b. Seleme, Zâide ve Hasan b. Musa kanalıyla ayrılmaktadır. Ahmed b.

¹⁶⁰ Bkz. Zehebi, *a.g.e.*, II, 470.

¹⁶¹ Tirmizî, *Kırâât*, 11; Tayâlisî, *a.g.e.*, II, 8; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 182; Ahmed b. Hanbel, V, 132; Taberî, *a.g.e.*, I, 35; İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 60. Tirmizi'nin *M. Fuad Abdülbâkî* neğinde, bu hadisin senedi, ...Şeyban b. Âsım>Zir b. Hubeş...şeklindedir. Halbuki, diğer kaynaklarda tesbit ettiğimiz bütün rivâyetlerde ...Âsım>Zir... formuyla zikredilmiştir. Görebildiğimiz kadanyla, *Kiitiib-i sitte* ricâli içinde bu adı taşıyan bir râvî bulunmamaktadır. *Kiitiib-i sitte* ricâlinden olan Şeyban, İbn Abdîrrahman en-Nahvî'dir. O halde bu durum, ya Tirmizi'nin kendisinden veya miistensih râvîlerinden ya da eserin neşri safhasındaki bir hatadan kaynaklanmış olmalıdır. Doğrusu ...Şeyban> Âsım>Zir... olmalıdır. (Bkz. İbn Mecnûye, *a.g.e.*, I, 304; Zehebi, *a.g.e.*, II, 285).

¹⁶² Tirmizî, a. y. Anlaşıldığı kadanyla Tirmizi'nin *hasen* hükmü vermesi, isnadındaki Asım b. Behdele sebebiyledir.

Hanbel'in bir rivdyeti ile Taberî ve İbn Hibban rivdyetleri İbn Ebi Şeybe tariki ile gelmektedir. Tirmizî'nin tariki ile diğer tarikler mukayese edildiğinde, onun tarikindeki "Şeybân b. 'Âsım" adının yanlış yazıldığı veya basıldığı, doğrusunun "Şeybân 'an 'Âsım" olması gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁶³ Ayrıca Hz. Peygamber'in Cibrîl ile karşılaştığı yerin adı Taydlisi, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Taberî rivâyetlerine göre *Ahcâru'l-Mirâ*'dır.¹⁶⁴

Bir grup Übey rivâyetinde ise, *ahruf-i seb'a* ruhsatının verilışı daha detaylı anlatılmaktadır. Bunlardan, Müslim'in İbn Ebi Şeybe tarikiyle tahriç ettiği metin şöyledir: "*Nebî (s.a.s.) Ğifarogulları Göleti (Edht-i Benîġifâr) yanındayken Cibril (a.s.) kendisine geldi ve 'Allah sana, Kur'ân'ı ümmetine bir harf üzere okutmanı emrediyor' dedi. Bunun üzerine O, 'Allah'dan af ve mağfiret dilerim, ümmetimin gücü buna yetmez' buyurdu. Sonra (Cibrîl) ikinci defa geldi ve 'Allah sana, Kur'ân'ı ümmetine iki harf üzere okutmanı emrediyor' dedi. Rasûlüllah yine 'Allah'dan af ve mağfiret dilerim, ümmetimin buna gücü yetmez' buyurdu. Sonra Cibril üçüncü defa geldi ve 'Allah sana, Kur'ân'ı ümmetine üç harf üzere okutmanı emrediyor' dedi. Hz. Peygamber yine aynı şekilde karşılık verince Cibril dördüncü kez geldi ve 'Allah sana, Kur'ân'ı ümmetine yedi harf üzere okutmanı emrediyor. Hangi harf ile okurlarsa doğru okumuş olurlar' dedi.*"¹⁶⁵

¹⁶³ Bkz. Mübârekfûrî, *Tühfetü'l-Ahvezî*, VIII, 263.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 53; III, 323. Ebû Übeyd el-Bekrî (a. 487/1094) *Mu'cemu mâ ustî'cime min esmâ'l-bilâdi ve'l-mevâdi* adlı eserinde, *Sufiyyu's-sibâb* adlı yeri tarif ederken bu hadise dayanarak adı geçen yerin Mekke'de *Ahcâru'l-mirâ* diye bilinen yer olduğunu (Bkz. el-Bekrî, *a.g.e.*, I, 117) söylemesi, Mahmûd Muhammed Şâkir tarafından hatalı bulunmuş, gerekçe olarak da, hadisin bazı rivâyetlerinde hatta el-Bekrî'nin kendi rivâyetinde, bu karşılaşma yerinin Medine'de bulunan Edât-i Beni Ğifâr adlı yer olduğunu belirtilmesini göstermiştir. (Bkz. Taberî, *a.g.e.*, I, s. 35-36. 2 no'lu dipnot). Halbuki el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke* adlı eserinde, biraz sonra ele alınacak Übey hadisini rivâyet ettikten sonra hadiste geçen *Edât-i Benîġifâr*'ın Yemen yolu üzerinde bulunduğunu söylemektedir. (Bkz. el-Fâkihî, *a.g.e.*, V, 97-98). Nitekim Hamevi de *Mu'cemü'l-büldân*'ında, burasının Mekke yakınlarında bulunduğunu belirtmektedir. (Bkz. Hamevi, *a.g.e.*, I, 214). Bu durumda ya el-Bekrî'nin iddiası doğru, merhum Mahmud Şâkir'in değerlendirmesi yanlıştır ki, bu takdirde yedi harf ruhsatının Mekke'de verilmiş olmasını kabul etmek gerekir. Veya her iki iddia da doğrudur, fakat Benîġifâr'ın Medîne'de yerleştikleri mevki de aynı adla anılmaktadır ki, bu bize daha doğrudur.

¹⁶⁵ Tayâlisî, *a.g.e.*, II, 8; İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, VII, 182; Şâşî, *el-Müsne'd*, III, 344-346; Ahmed b. Hanbel, V, 127-128, 129, Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 274; Ebû Davûd, *Vitr*, 22; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V, 97-98; Nesâî, *İftitah*, 37; Taberî, *a.g.e.*, I, 40;

Bu hadisin tarikleri goyledir:

1. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem (b. Uteybe)>Şu'be> Tayâlisî
 2. Übey>İbn Ebi Leylâ>Abdullah b. İsa>İsmail b. Ebi Hâlid>Muhammed b. Bişr>İbn Ebi Şeybe
 3. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>Ahmed b. Hanbel
 4. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer (Ğunder)>İbn Ebi Şeybe, İbnü'l-Müsenna ve İbn Beşşâr>Müslim
 5. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>İbnü'l-Musennâ>Ebû Dâvûd
 6. Übey>İbn Ebi Leylâ>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>Abdülcebbâr b. Alâ>el-Fâkihî (ö. 275/888)
 7. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>Muhammed b. Beşşâr>Nesâî
 8. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>Muhammed b. el-Müsennâ>Taberî
 9. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>İbn Ebi Adî (Muhammed b. İbrahim)>Muhammed b. el-Musennâ>Taberî
 10. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Musa b Dâvûd (ö. 217/832)>Ebû Kûrayb>Taberî
 11. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Şebâbe (b. Sevvâr)>Hasan b. Arafe>Taberî
 12. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Şebâbe ve Abdurrahman b. Ziyâd>Hüseyn b. Nasr>Tahâvî
 13. Übey>İbn Ebî Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Sa'id b. Âmir>Abdurrahman b. Muhammed el-Hârisî>eş-Şâşî (ö. 335/946)
 14. Übey>İbn Ebî Lelâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Şebâbe> Muhammed b. İsa el-Medâinî>eş-Şâşî (ö. 335/946)
 15. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Muhammed b. Cuhâde>Abdolvâris (b. Sa'id)>Ca'fer b. Mihran>Hasan b. Süfyan>İbn Hibbân
 16. Übey>İbn Ebî Leylâ>Mücâhid>Hakem>Muhammed b. Cuhâde>Abdolvâris b. Sa'id>Ca'fer b. Mihrân>Abdullah b. Ahmed b. Hanbel>Taberânî
 17. Übey>İbn Ebi Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be>Muhammed b. Ca'fer>İbnü'l-Musennâ>Ebû Dâvûd>Ebû Sa'id el-A'râbî>Ömer b. Abdilmelik el-Hûlânî>Abdullah b. Rabi' et-Temîmî>İbn Hazm
- İbn Ebî Şeybe'nin bir tariki ile İbn Hibbân tariki hariç, hadisin diğer tariklerinde Übey>İbn **Ebi** Leylâ>Mücâhid>Hakem>Şu'be kısmı

ortaktır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, el-Fâkihî (ö. 275/888), Nesbi, Taberî ve İbn Hazm'ın rivayetleri Ebû Bekr b. Ebi Şeybe'nin Müslim rivâyetine dayanmaktadır. Şâşî'nin (ö. 335/946) Ebû Ya'kûb et-Tirmizi, Taberî'nin Ahmed b. Muhammed et-Tûsî, İbn Hibbn'in Hasan b. Siifyan ve Taberbni'nin Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tarikinde Şu'be'nin yerinde *Muhammed b. Cuhâde* vardır ve onun rivayetinde hadis "...kim o yedi harften birini okursa, okuduğu gibidir" ifadesi ile son bulmaktadır. Taberî'nin Muhammed b. el-Müsennâ tariki ise *mürseldir*. Nesbi, Mansur b. el-Mu'temir'in bu hadisi, Hakem b. Uteybe'ye muhâlefet ederek Übeyd b. Ümeyr>Mücâhid kanalıyla *mürsel* olarak rivayet ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁶

Şebâbe b. Sevvâr'ın bulunduğu 11., 12., 14. tarikler, Şebâbe'nin mürciîliği sebebiyle tenkid edilebilirse de, bu tür tenkidler ihtiyatla karşılanmalıdır. Zaten Ebû Ziir'a'nın ifadesine göre Şebâbe mürciîlikten vazgeçmiştir. Bunun dışında genellikle *sadûk* bir rbvi olarak nitelendirilmiş ve özellikle Şu'be'den rivayetlerinde *güvenilir (sika)* kabul edilmiştir.¹⁶⁷

Şâşî'nin 13 numaralı rivyeti, *Abdurrahman b. Muhammed b. Mansûr el-Hârisî*, 14 numaralı tariki ise *Muhammed b. İsa b. Hayydn el-Medâinî* sebebiyle zayıftır. el-Hbrisi, *mütabii bulunmayan hadisler* rivayet eden ve *sağlam olmayan bir râvî* diye cerhedilmiştir.¹⁶⁸ Medâinî de, Dârekutnî'nin *zayıf, metrûk*; tenkidlerinde gevşekliği ile bilinen Hâkim'in de *metrûk ve dalgın* lâfızlarıyla cerhettiği biridir.¹⁶⁹

Hadisin riviiyetleri arasında kısalık-uzunluk dışında önemli bir metin farklılığı görülmemektedir. Meselâ, Hz. Peygamber'in Allah (c.c.)'dan kolaylık dilemesi, Müslim'in bir rivayetinde "*hevvin alâ ummetî*", Taberî'de "*haffif an ummetî*", Müslim'in başka bir rivyeti ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'de "*es'elullahe muâfâtih ve mağfirateh*", İbn Hibbdn'da "*es'elullahe muâfâtih ve mağfirateh veya maûnetehû ve muâfâtihî*" cümleleriyle ifade edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in Muhammed b. Siileyman el-Esedi (Liiveyn) tarikiyle yaptığı rivâyette de, "*Cibrîl, Allah sana Kur'ân'ı bir harf üzere okumanı emrediyor dedi ve yedi harfe varıncaya kadar okuyuşu artırdı*" kısmı yer almaktadır.

¹⁶⁶ Nesâî, İftitâh, a. y.

¹⁶⁷ Zehebi, a.g.e., II, 260-261.

¹⁶⁸ Zehebi, a.g.e., II, 586-587.

¹⁶⁹ Zehebi, a.g.e., III, 678.

İbn Hibbiin'm riviiyetinde Hz. Peygamber'in her defasında Cibrîl'e, "*Allah'dan af ve mağfiret veya yardım ve af dilerim. Onlar için kolaylık dile. Çünkü onların takati asla buna yetmez*" dediği, Cibrîl'in de (Allah katına) gidip döndüğü ifade edilmektedir.

•Übey'in bu riviiyeti, *yedi harf* ruhsatının temelinde kolaylaştırma amacının yattığını, bunun Medine'de Ğifâroğulları Goleti denen bir yerde Hz. Peygamber'e bahşedildiğini, bir kerede değil, tedricen meydana gelen bir gelişme olduğunu, *yedi harf* terkiibindeki *yedi* kelimesinin de mecâzî değil, hakikî anlamda kullanıldığını ve *yedi harf* çerçevesindeki her okuyuşun Kur'ân'ın bütün özelliklerini taşıdığını göstermektedir.

D. Huzeyfe Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel ve Tahâvî, yukarıda geçen *Übey rivâyetinin* bir benzerini, *Zirr>'Âsım b. Behdele>Hammâd b. Seleme* ortak tarikıyla Huzeyfe'den şu isnadlarla da rivâyet etmişlerdir:¹⁷⁰

1. Huzeyfe>Zir b. Hubeyş>'Âsım>Hammâd b. Seleme>Affan ve Abdüssamed>Ahmed b. Hanbel

2. Huzeyfe>Zir b. Hubeyş>'Âsım>Hammâd>Mansur b. Süfyan> Ebû Ümeyye>Tahâvî

3. Huzeyfe>Zir b. Hubeyş>'Âsım>Hammâd>Affan>Muhammed b. el-Abbâs>Taberânî

Ahmed b. Hanbel'in *Übey*'den riviiyetinde, "*eş-Şeyhu'l-'âsî ve '-acûzetü'l-kebîre ve'l-ğulâm*"; Huzeyfe'den riviiyetinde "*erkek, kadın, çocuk, câriye ve hiç kitap okumamış geyh-i âsî*" kelimeleri geçmekte; onun bir riviiyeti ile İbn Hibbiin'm riviiyetinin sonunda Cibrîl'in "*onlara emret de Kur'ân'ı yedi harf üzere okusunlar*" ifadesi yer almaktadır. Ayrıca Tahîvî'nin ve İbn Hibbân riviiyetlerinde, *câriye* yerine *hâdim*, "*hiç kitap okumamış kimse*" yerine "*hiç kitap okumamış geyh-i fânî*" denilmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in Huzeyfe'den başka bir riviiyetinde ise, Cibrîl'in "*Ümmetin, Kur'ân'ı yedi harf üzere okuyorlar. Onlardan her kim bir harf üzere okursa, öğrendiği gibi okusun, ondan dönmesin*" sözünün ardından İbn Mehdi'nin "*şüphesiz ümmetinin içinde birtakım zayıf kim-*

¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 400-401, 405; Tahâvî, a.g.e., IV, 126; Taberânî, *el-Kebîr*, III, 167; Heysemî, a.g.e., VII, 150-151.

seler vardır. Bu nedenle her kim bir harf üzere okursa bundan kaçınıp (onu terkedip) diğerine dönmessin” şeklindeki ta‘likine yer vermiştir.¹⁷¹

Bezzâr’ın Huzeyfe’den rivyetine göre, bu karşılaşma esnasında Hz. Peygamber’in “Ben, ümmî bir topluma, hiç kitap okumamış kim-selere gönderildim” sözüne Cibrîl “Allah sana Kur’ân’ı bir harf üzere okumanı emrediyor” karşılığını vermiş, bunun üzerine Mîkâîl “artır-masını iste” diyc telkinde bulununca Cibril “iki harf üzere oku” demiş, Mîkâîl yine “artırmasını iste” telkinini tekrarlamış ve böylece sonunda yedi harfe varmıştır.¹⁷²

E. Ebû Bekre Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel, *Affân* ve *Abdurrahman b. Mehdî>Hammâd b. Seleme>Ali b. Zeyd>Abdurrahman b. Ebi Bekre>Babası* senediyle iki rivbyet nakletmektedir. Bunlardan Affan rivâyeti şöyledir:

Cibril, ‘Yâ Muhamme!, Kur’ân’ı bir harf üzere oku’ dedi. Mîkâîl, ‘onu artırmasını iste’ dedi ve O da artırmasını istedi. Bu kez Cibril ‘iki harf üzere oku’ dedi. Mîkâîl yine ‘artırmasını iste’ dedi ve yedi harfe varıncaya kadar onu artırmasını istedi. (Rasûlüllah) dedi ki ‘azap âyetini rahmet, rahmet âyetini de azap âyeti ile bitirmedikçe, te’rile, akbil, helumme, izheb, esri’ ve a’cel demen gibidir; onların hepsi şâfidir, kdfidir.¹⁷³

Taberî bu hadisi, *Ebû Kürayb>Zeyd b. Hubâb* kanaliyla, Ahmed b. Hanbel gibi Hammâd b. Seleme tarikinden iki kez rivyet etmiştir. Onun rivâyetlerinde ilgili kısım, ‘altı veya yedi harfe varıncaya kadar’ şeklinde *şekkü’r-râvî* ifadesi ile yer almaktadır.¹⁷⁴

Ne var ki bu hadis, senedindeki Ali b Zeyd b. Cüd’ân (ö. 131/748) sebebiyle zayıftır. Çünkü bu râvî, Tirmizî’ye göre *sadûk* ise de, aralannda Ahmed b. Hanbel’in de bulunduğu birçok münekkid tarafından *mevkûf* hadisleri çokça ref’ etmek, kalb, ihtilât, teşeyyu’ ve râfizilik sebebiyle, kadisi ihticaca elverişli olmayan gevşek, zayıf, kötü hafızalı,

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, V, 385; Heysemî, a.g.e., VII, 151. Heysemî, bu rivâyeti, isnadında adı açıklanmayan bir rlvî olduğu gerekçesiyle tenkid etmiştir. Ancak hadisin kaynağına bakıldığında bunun, râvî Rib’î b. Hirâş’ın Huzeyfe’yi kasdederek “bana, bana yalan soylemeyen tahdis etti” sözünden kaynaklanan bir yanlış anlamadan ileri geldiği görülecektir.

¹⁷² Heysemî, a.g.e., VII, 150.

¹⁷³ Ahmed b. Hanbel, V, 51; 41; Taberî, a.g.e., I, 43, 50; Ebû Şâme, a.g.e., s. 84.

¹⁷⁴ Taberî, a.g.e., I, 43.

değersiz biri olarak nitelendirilmiştir.¹⁷⁵ Dolayısıyla hadis, Ali b. Zeyd tarikinden zayıftır.

F. İbn Sîrîn Rivâyeti

'Taberî'nin, *Ya 'kûb b. İbrahim>İbn Uleyye>Eyyûb* vasıtasıyla Muhammed (b. Sîrîn)'den naklettiği muhtasar bir rivâyet goyledir:

*"Bana haber verildiğine göre Cibrîl ve Mikâîl Nebî'ye geldi ve Kur'ân'ı iki harf üzere oku' dedi. Mikâîl ise 'artzrmaznz iste' dedi. Cibrîl 'üç harf üzere oku' dedi. Mikâîl yine 'artırmasını iste' dedi. Ta ki, yedi harfe ulaştı."*¹⁷⁶

Ebîi Bekre'nin rivâyetine çok benzeyen bu rivâyet *mürseldir* ve sonunda İbn Sirin'in "(bu) yedi harf, helal-haram ve emir-nehiyde farklılık göstermez; '*helumme*' ve '*akbil*' demen gibidir" sozii mevcuttur.¹⁷⁷ İbn Sirin'in bu sözünün benzeri Zührî'den de nakledilmektedir.¹⁷⁸

Ebîi Übeyd, Abdullah b. Mes'iid'un '*kirâatleri dinledim ve onları birbirine yakın buldum. O halde öğretildiğiniz gibi okuyun. Bu, sizden birinin 'helumme' ve te'âl' demesi gibidir*" sözünü *mevkûf* olarak zikrettiği gibi, İbn Sirin'in soziinu de *maktû'* olarak kaydetmektedir.¹⁷⁹

Gerek İbn Sirin'in bu sözü, Zührî'nin daha önce nakledilen ifadesinde geçtiği gibi kırâat ihtilâflarının *aykırılık (tezat)* değil, *ayrılık (teğâyur)* niteliği taşıyan lâfzî farklılıklar olduğunu göstermekte ve bu tesbitin İbn Mes'iid'un yukarıdaki sözüne dayandığı anlaşılmaktadır.

"*Kur'ân, yedi harf üzere indirildi*" hadisinden habersiz olan bazı sahâbiler, kırâatlerine gdhid oldukları bazı arkadaşlarının, kendilerine öğretilenden farklı okuyuşlarını tepki ile karşılamışlar, kimi Kur'ân'ın tahrîf edilmesi endişesi, kimi de dinin gerçekliğinden şüphelenme telaşı ile aralarındaki ihtilâfı Hz. Peygamber'e götürmüşlerdir. Hz. Peygamber bu ihtildflan giderirken, bazan sadece farklı okuyuşlara verilen ruhsatı hatırlatmakla yetinmiş bazan da bu ruhsatın kaynağına, veriliş yeri ve şekline vancaya kadar konuyu ayrıntılarıyla anlatmıştır. Hz. Ömer'in, Hişâm b. Hakîm; Übey b. Kâ'b'ın İbn Mes'ûd ve başkaları; İbn Mes'iid'un bazı sahâbiler ile aralarında geçen kırâat ihtildflan konusun-

¹⁷⁵ Zehebî, *a.g.e.*, III, 127-128.

¹⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, I, 53-54.

¹⁷⁷ Taberî, *a.g.e.*, a. y.

¹⁷⁸ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, IV, 501

¹⁷⁹ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, II, 451

da ona nasıl miiracaat ettiklerini anlatan riviiyetlerde, bu ayrıntıları görmek mümkündür. Bunlar arasında en meşhur riviiyetler, Hz. Omer, Übey b. Kb'b, İbn Omer, İbn Mês'ûd'dan gelenlerdir. Şimdi bunlara bir göz atalım.

G. Ömer b. el-Hattlb Rivâyeti

"Rastiliillah hayatta iken Hişâm b. Hakîm'i dinledim; Furkan Sûresi'ni okuyordu. Okuyuşuna kulak verdiğimde baktım ki, Rasûlüllah'ın bana okutmadığı birçok harf ile okuyordu. Az kalsın namazını kılariken üzerine atılacaktım, selâm verinceye kadar zor sabrettim, sonra da onu yaka-paqa yakaladım ve 'bu okuduğunu işittiğim sûreyi sana kinz okuttu' dedinz. 'Rasûlüllah okuttu' cevabını verdi. 'Yalan söylüyorsun. Çünkü Rastiliillah bu sûreyi bana, senin okuyuşundan farklı okuttu' dedinz. Sonra da onu çekip Rastiliillah'a götürdüm ve 'Bunu, Furkan Sûresi'ni, senin bana okutmadığın harfler iizere okurken işittim' dedim, Rastiliillah bana, 'Hele onu serbest bırak bakayım' dedi. Sonra da ona 'Oku bakayım, ey Hişâm!' buyurdu, o da (daha önce) kendisinden işittiğim şekilde okudu. Rastiliillah, 'Bu sûre böyle indirildi' buyurdu. Ardından bana 'Sen de oku bakayım, ey Ömer!' dedi. Ben de, bana okuttuğu şekilde okudum. 'Bu sûre boyle indirildi.' dedi ve sonra da 'Şüphesiz Kur'ân, yedi harf iizere indirilmiştir, ondan kolayınıza geleni oh;-yun' buyurdu.

Hz. Ömer'e ait konu ile ilgili en sahîh, meşhur ve ayrıntılı hadislerden biri olan bu "Buhârî rivbyeti", şu tariklerden de kısa veya uzun metinler halinde riviiyet edilmiştir:¹⁸¹

1. Ömer>Misver b. Mahrame ve Abdurrahman b. Abd>Urve> Zührî> Ma'mer
2. Ömer>?(belâğ)>Ebû Ubeyde Muslim b. Ebi Kerîme>Rabî' b. Habîb

¹⁸⁰ Buhârî, Fadâilü'l-Kur'ân, 5; Husûmât, 4; İstîtâbetü'l-mürteddîn, 9; Tevhid, 53; Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn, 270, 271; Ebû Dâvûd, Vitir, 22; Tirmizî, Kırâât, 11; Nesbi, İftitâh, 37; Mâlik, Kur'ân, 4; Ahmed b. Hanbel, I, 24, 40, 43, 264; Tayblisi, Minhatü'l-ma'bûd, II, 6; Şâfiî, el-Mustzed, II, 183-184; er-Risâle, s. 273-274; Ma'mer b. Râşid, el-Câmi' (el-Musannef'in sonunda), XI, 218-219; Rabî' b. Habîb, el-Câmi', s. 27-2; ibn Ebi Şeybe, a.g.e., VII, 182; Bezzâr, el-Müsne'd (el-Bahrü'z-zehhâr), I, 425-426; Taberî, a.g.e., I, 24-25; Tahâvî, a.g.e., IV, 129, 130; İbn Hibbân, a.g.e., II, 61; İbn Hazm, el-Ihkâm, IV, 455; Beyhakî, a.g.e., II, 145; Beğavî, Şerhu's-sünne, IV, 502.

¹⁸¹ Meselâ, biri muallak olmak iizere Buhârî'de üç, Ahmed b. Hanbel'de 5, Tahbvi'de 3, Muslim ve Nesâî'de 2 ayrı tariki daha vardır.

3. Ömer>Abdurrahman b. Abd>Urve>İbn Şihâb>Mâlik
4. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî>Fuleyh b. Süleyman>Tayâlisî
5. Ömer>Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>Şâfî
6. Ömer>Misver b. Mahrame ve Abdurrahman b. Abd>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdürrezzâk
7. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî>Abdurrahman b. Abdilazîz>Hâlid b. Mahled>İbn Ebi Şeybe
8. Ömer>Misver>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdüla'lâ b. Abdila'lâ>Ahmed b. Hanbel
9. Ömer>Abdurrahman>Urve>Zührî>Mâlik>Abdurrahman (b. Mehdi)>Ahmed b. Hanbel
10. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdürrezzâk>Ahmed b. Hanbel
11. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî>Zührî'nin yeğeni>Yakub>Ahmed b. Hanbel
12. Ömer>Abdurrahman b. Abd>Urve>İbn Şihâb>Mâlik> Abdullah b. Yusuf>Buhârî
13. Ömer>Misver b. Mahrame ve Abdurrahman b. Abd>Urve> İbn Şihâb>Ukayl>Leys>Sa'id b. Ufeyr>Buhârî
14. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Ukayl>Leys>Yahya b. Bukeyr>Buhârî
15. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Yunus>Leys<(Muallâk)>Buhârî
16. Ömer>Abdurrahman b. Abd>Urve>İbn Şihâb>Mâlik> Yahya b. Yahya>Müslim
17. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Yunus> İbn Vehb>Har mele b. Yahya>Müslim
18. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî> Ma'mer>Abdürrezzâk>Abd b. Humeyd>İshak b. İbrahim>Müslim
19. Ömer>Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>Ka'nebî> Ebû Dâvûd
20. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdürrezzâk> Hasan b. Ali ve başkaları>Tirmizî
21. Ömer>İbn Mahrame>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdüla'lâ> Nasr b. Ali>Nesâî
22. Ömer>Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>İbnü'l-Kâsım> Muhammed b. Seleme ve Hâris b. Miskın>Nesâî
23. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Yunus> İbn Vehb>Yunus b. Abdila'lâ>Nesâî
24. Ömer>Misver ve Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Yunus> İbn Vehb>Yunus b. Abdila'lâ>Taberî
25. Ömer>Abdurrahman b. Abd>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>İbn Vehb>Yunus>Tahâvî

26. Ömer>Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>Ahmed b. Ebi Bekr>Ömer b. Sa'id b. Sinan>İbn Hibbân

27. Ömer>Abdurrahman>Urve>Zührî>Ma'mer>Abdürrezzâk>Ahmed b. Mansûr>İsmail b. Muhammed>Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed>Beyhakî

28. Ömer>Abdurrahman>Urve>İbn Şihâb>Mâlik>Ka'nebi> Süleyman b. Eş'as>Ebû Sa'id el-A'râbi>Ömer b. Abdilmelik>Abdullah b. Rabi'>İbn Hazm

Rabi' b. Habib'in (ö. 170/1786) *munkatı* rivdyeti hariç, hadisin bütün tariklerinde Ömer>Misver ve Abdurrahman (veya bunlardan biri)>Urve>Zührî kısmı ortaktır. Daha sonraki muellifler, ya Ma'mer veya Mâlik tarihiyle hadisi kendilerine ulaşan senedlerle tahric etmişlerdir. Bunlardan Abdürrezzâk, Ahmed b. Hanbel (8 ve 10 numaralı riviyette), Miislim (18 numaralı riviyette), Tirmizî, Nesdi (21 numaralı rivdyette) ve Beyhakî Ma'mer tarihini; Şâfi, Ahrned b. Hanbel (9 numaralı rivbyette), Buhârî (12 numaralı rivdyette), Muslim (16 numaralı rivdyette), Ebû Dâvûd, Nesâî (22 numaralı rivdyette), Taberî, İbn Hibbân ve İbn Hazm, Mâlik tarihini kullanmışlardır. Ayrıca hadisi, Ahrned b. Hanbel 10 ve Muslim 17 numaralı tariklerinde Abdürrezzâk; Nesdi 23 ve Taberî 24 numaralı tariklerinde Müslim'in 17 numaralı tarikinden rivdyet etmişlerdir.

Görüldüğü gibi bu hadis, bilinen ilk tasnif örneklerinden sayılan Ma'mer b. Râşid ve Rabi' b. Habib'in *Câmi*'leri ile İmam Mdlik'in *Muvatta*'ından itibaren İbn Mdce dışında Kiitib-i sitte gibi en eski ve muteber kaynaklarda kısa, sağlam ve ortak senedle yer almaktadır. Bu durum, temelde hadisin sıhhatini olumlu yonde etkileyen önemli bir özelliktir. Ayrıca, özellikle Kiitih-i sitte çerçevesinde bakıldığında, bu senedlerde hadisin sıhhatine zarar verecek bir durum sözkonusu değildir. Daha sonraki muellifler ise, yukarıda özetlendiği gibi, hadisin tahririnde büyük qapta bu muhaddislerin senedlerini kullanmışlardır. Bununla birlikte Habîb b. Rabi' tarihi, gerek Ebû Ubeyde Miislim b. Ebi Kerîme et-Temîmî'nin kendisi ve gerekse '*belâğânî*' diyerek şeyhini *ibham* etmesinden kaynaklanan *inkıta* sebebiyle zayıftır. Hz. Ali'den rivdyette bulunan *mechûl* biri olarak tanıtılan bu şahıs¹⁸², İbn Hibbân'ın, *bozuk fikirleri (teşeyyu')* sebebiyle *güvenmediği* ve *rivâyetle ihticac etmekten hoşlanmadığı* bir kimsedir.¹⁸³

Hadis, bu kadar çok tarikten rivdyet edilmiş olmasına rağmen rivdyetler arasında göze çarpan farklılıklar hadisin anlamını etkileyecek

¹⁸² İbn Ebi Hâtım, *el-Cerh*, VIII, 193; Zehebî, *a.g.e.*, IV, 106; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 32

¹⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 401.

dercede önemli değildir. Bu durum herhalde hadisin butün rivâyetlerinin Ma'mer veya Mâlik ortak senedinde birleşmesinden kaynaklanmaktadır. Meselb, Buhârî'nin Abdullah b. Yusuf dışındaki diğer tariklerinde, Tirmizî'de ve Nesâî'nin bir rivâyetinde, '*birçok harfler (hurûfun kesîra)*' tamlaması yerine, Abdullah b. Yusuf rivâyeti ile Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin bir rivâyetinde '*benim okuduğumdan farklı (alâ gayri mâakrauhâ)*' ifadesi yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Abdûlâ'lâ'dan, Nesâî'nin de Nasr b. Ali'den rivâyetinde ise yalnızca '*harfler (hurûf)*' kelimesi bulunmaktadır.

'Az kalsın üzerine atılacaktım, selâm verinceye kadar zor sabrettim, sonra hemen onu yaka-paça yakaladınız (*Kittü sâviruhû fetesabbertü hatta selleme fe lebbebtühû*)' ifadesi de Buhârî'nin bir rivâyetinde '*selâm verinceye kadar onu bekledim, sonra hemen onu ridasından (veya ridam ile) yakaladım (fentezartü İzatta selleme fe lebbebtühû bi ridâihi (veya biridâi)*' (İstîbâ, 9); Mâlik ve hadisi onun tariki ile nakleden Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tahâvî gibi diğer musanniflerin rivâyetlerinde de '*az kalsın onu yakalayacaktım, sonra ona namazını bitirinceye kadar mühlet verdim (Kittii en a'cele aleyhi sümme emheltühû hatta insarafe)*' ibfizlarıyla yer almaktadır. Sadece Ahmed b. Hanbel'in Abdurrahman kanalıyla Mblik'ten rivâyetinde '*elbisesinden tutup onu Rasûlüllah'a götürdüm*' denilmekte; yine onun Abdûlâ'lâ'dan rivâyetinde, namaz kılanın Higam değil Hz. Ömer olduğu belirtilmektedir.

Bu rivâyetin, yedi harf ruhsatının verilmiş zamanını tesbit bakımından ayrı bir önemi vardır. Aşağı yukarı bütün rivâyetlerinde, Hişâm'ın o sırada, Mekke'de nâzil olan¹⁸⁴ *Furkan Sûresi*'ni okuduğu belirtilen bu hadisin sadece Tayâlisî rivâyetinde sûre adı verilmeyip '*Kur'ân'dan bir sûre*' denilmektedir. İlk müslümanlar arasında yer alan Hz. Ömer'in, Mekke fethinde (8/630) müslüman olan Hişâm'ın¹⁸⁵ farklı okuyuşunu tanıyamaması, henüz haberdar olmadığı yeni bir gelişme ile izah edilebilir. Hz. Peygamber'in en yakınında bulunan, *kurrâ*'dan bir *hâfiz* ve *vahiy kâtibi*¹⁸⁶ sıfatıyla Kur'ân'ın nüzülüne şahitlik eden Hz. Ömer'in böyle bir gelişmeden uzun süre habersiz kalması düşünülemez. Dolayısıyla, Hişâm'ın okuyuşundaki farklılığın, bu olayın meydana gelmesine yakın bir tarihte, yani Medîne döneminde gerçekleşmiş olduğunu gösterir.

¹⁸⁴ Zerkeşî, a.g.e., I, 193.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 20.

¹⁸⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 235; Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 66.

Taberî, Hz. Ömer rivdyetinin ardından *Ebû Talha* ve *İbn Ömer*'den naklen, Hz. Ömer'in kırâat konusunda ihtilâfa düştüğü şahısla ilgili iki ayrı rivdyet daha zikretmektedir ki, bu iki rivâyette anlatılanların, yukarıda ayrıntılı bir şekilde rivdyet edilen olayın kısaca tekrarı olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Hatibu'l-Bagddi, İbn Ömer'in rivdyetinde '*recul*' diye ibham edilen şahsın Hz. Ömer riviiyetindeki Hişam b. Hakîm olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷ Bu nedenle bu iki riviiyeti de buraya almayı uygun buluyoruz.

1. Ebû Talha Rivâyeti

Ahrned b. Hanbel'in rivâyeti şöyledir:

*"Adamın biri Hz. Ömer'in yanında Kur'ân okudu. Hz. Ömer (bu okuyuşu) değiştirmek isteyince adam: 'Ben (bunu) Resûlullah'a böyle okudum fakat okuyuşumu değiştirmedim' dedi. Bunun üzerine Neb! (s.a.s.)'in huzuruna geldiler. Adam, Nebî'ye okuyup, Rasûlullah da: 'Doğru okudun' deyince Hz. Ömer, sanki bu duruma üzüldü. Bunun üzerine Neb!: 'Yâ Ome!, Azap mağfiret veya mağfiret azap yapılmadıkça Kur'ân'ın hepsi doğrudur.' buyurdu.*¹⁸⁸

Taberî'nin rivâyetinde adamın: *'Yâ Rasûlallah!, şu şu âyeti bana böyle okutmadın mı?' dediği. Rasûlullah: 'Evet' cevabı verince de Ömer'in kalbine (bir şüphe) düştüğü, yüz ifadesinden durumu farkederek Nebî'nin, Ömer'in göğsüne vurarak ve üç kez 'Şeytanı uzaklaştır' dediği ve sonra da Ömer'e hitaben 'Rahmeti azap, azabı da rahmet yapmadıkça Kur'tin'in hepsi doğrudur' buyurduğu anlatılmaktadır.*¹⁸⁹

Bu riviiyetin diğer iki tariki şöyledir:

a. Ömer>Ebû Talha>Abdullah b. Ebi Talha>İshak b. Abdillâh b. Ebi Talha>Harb. b. Sâbit>Abdüssamed>Ahmed b. Hanbel

b. Ömer>Ebû Talha>Abdullah b. Ebi Talha>İshak b. Abdillâh b. Ebi Talha>Harb. b. Sâbit>Abdüssamed b. Abdilvâris>Ahmed b. Mansûr>Taberî

Görüldüğü gibi Taberî bu hadisi, Ahmed b. Hanbel tarikinden riviiyet etmekte fakat biraz daha ayrıntılı olan bu rivdyet, Ahmed b. Hanbel riviiyetine göre bazı farklılıklar göstermektedir. Bunların en önemlisi, bu olay sebebiyle Hz. Ömer'in kalbine şüphe düşmesi ve bunu

¹⁸⁷ Hatib. *el-Esmâü'l-mübheme*, s. 323-324.

¹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 30;

¹⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, I, 25-26.

farkeden Hz. Peygamber'in, göğsüne vurarak 'Şeytanı uzaklaştır' diye dua etmesi kısmıdır. Halbuki burada anlatılanın, Hz. Peygamber'in Übey'e uyguladığı bir goklama olduğu daha önceki rivayetlerde geçmişti. Ayrıca Ahmed b. Hanbel rivâyetinde *azabı mağfiret, mağfireti azap yapmadıkça* sözü, Taberî rivâyetinde *rahmeti azap, azabı da rahmet yapmadıkça* lâfzıyla yer almaktadır. Taberî'nin rivâyetindeki bu farklılıklar, hocası Ahmed b. Mansûr'dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu hadisin Taberânî riviyeti zayıftır.

2. İbn Ömer Riviyeti

"Hz. Omer, Kur'ân okuyan bir adamı dinledi. Bu kişinin, bir âyeti Nebî'den duyduğundan farklı okuduğunu işitince adamı Nebî'ye gotiirdii ve: 'Yâ Rasûlellah!, bu adam bir âyeti şöyle şöyle okudu' dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah: 'Kur'ân yedi harf iizere indirildi. Hepsî de şâfi ve kâfidir' buyurdu.¹⁹⁰

Taberî'nin Übeydullah b. Muhammed el-Firyâbî>Abdullah b. Meymûn>Ubeydullah b. (Hafs b. Âsım) Ömer>Nâfi'>İbn Ömer tarihiyle naklettiği ve Hz. Ömer hadisinin ozeti halinde, sahih bir asla dayanan bu rivâyetin senedindeki Abdullah b. Meymûn, miinkeru'l-hadis, metrûk, zâhibü'l-hadîs, vâhi'l-hadîs, lâfızlarıyla oldukça giddetli cerhe uğramış, ayrıca sağlam râvîlere uydurma hadisler nisbet etmekle itham edilmiştir ki, Übeydullah b. Omer de bunlardan biridir.¹⁹¹ Bu nedenle hadisin bu tarikle riviyeti muteber değildir.

H. 'Amr b. el-Âs Riviyeti

"'Amr b. el-'as, Kur'ân'dan bir byet okuyan birini dinledi ve ona 'Onu sana kim okuttu?' dedi. O kişi 'Rasûlüllah' cevabını verince Amr, 'Rasûlüllah, onu bana başka tiirlii okuttu' dedi ve beraberce Rasûlüllah'a gittiler. Biri 'Yâ Rasûlellah, şu şu byet' dedi ve okudu. Rasûlüllah 'Boyle indi' buyurdu. Diğerî âyeti okudu ve 'boyle değil mi, Yâ Rasûlellah!' deyince Rasûlüllah 'Böyle indi' dedi ve ekledi 'Şüphesiz bu Kur'ân yedi harf iizere nâzil oldu. Bunların hangisini okursanız dog-

¹⁹⁰ Taberî, a.g.e., I, 27.

¹⁹¹ Zehebi, a.g.e., II, 512. Herhalde bu rivbyette Abdullah b. Meymûn, Ubeydullah b. Omer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattbb'dan kanalıyla gelen rivbyeti, Ubeydullah b. Ömer>Nâfi'>İbn Omer şeklindeki sağlam bir isnada yamayarak ona sıhhat kazandırmak istemiştir.

ru okumuş olursunuz. Kur'ân hakkında şüphe etmeyiniz. Çünkü ondan şüphelenmek küfürdür (veya küfür alâmetidir) buyurdu."¹⁹² Tayblisi ve onun tariki ile Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilen bu hadisin senedi şöyledir: Amr b. el-Âs>Ebû Kays>Büsr b. Sa'id>Yezîd b. Abdullah b. Üsâme b. el-Hâd>Abdullah b. Ca'fer b. Abdirrahman b. el-Misver b. Mahrame>Ebû Seleme> Ahmed b. Hanbel>Abdullah b. Ahmed b. Hanbel>Tayâlisi

I. Ebii Cüheyym el-Ensârî Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel'in Ebt Seleme el-Huzâî>Süleyman b. Bilâl>Yezîd b. Husayfe>Büsr b. Sa'id tarikiyle Ebii Cüheyym'den¹⁹³ rivâyeti şöyledir: "İki kişi, Kur'ân'dan bir âyet üzerinde ihtilâf etti. Biri, onu Rasûlüllah'dan aldım, deyince diğeri de 'Ben de Rasûlüllah'dan aldım' dedi ve konuyu Nebî'ye sordular. Bunun iizerine Hz. Peygamber 'Kur'ân, yedi harf üzere okunur. Kur'ân hakkında şüphe etmesinler; çünkü, ondan şüphelenmek küfürdür' buyurdu."¹⁹⁴

Bu hadisi Taped, Yunus b. Abdila'lâ>İbn Vehb kanalıyla Ahmed b. Hanbel tarikiyle, Tahâvî de Taberi tarikiyle rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Buhârî Tarihu'l-kebir'inde, Müslim b. Sa'id (Mevlâ İbnü'l-Hadramî>Ebû Cüheyym; ayrıca İsmail b. Ca'fer>Yezid b. Husayfe ve Süleyman b. Bilâl>Yezid b. Husayfe>Büsr b. Sa'id>Ebû Cüheyym tarikiyle sadece 'Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir' kısmını rivâyet etmiştir.¹⁹⁵

Heysemî de, Müsnedü'l-Hâris'e yazdığı Buğyetu'l-Hâris adlı Zevciid'inde bu rivâyeti, bir kere Hâlid b. Kasım el-Medâinî kanalıyla Buhârî'nin yukarıda geçen İsmail b. Ca'fer tarikiyle, bir kere de 'Âsum b. Ali kanalıyla İsmail b. Ca'fer>Yezîd b. Husayfe>Müslim b. Sa'id

¹⁹² Tayblisi, *a.g.e.*, II, 6; Ahmed b. Hanbel, IV, 204; Ebii Şâme, *a.g.e.*, s. 84; Heysemî, *a.g.e.*, VII, 150. Heysemî, bu hadisin ricâlinin sahih hadis ricâli olmakla birlikte hadisin mürsel olduğunu soylemektedir. (Bkz. *a.g.e.*, a. y.).

¹⁹³ Ebii Cühayym b. el-Hlris b. es-Simme, Ensar'lı bir sahâbîdir. Ubey b. Ka'b'ın kızkardeşinin oğlu olduğu da söylenmektedir. (Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 36; *Tehzib*, XII, 61.).

¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 170; Taberi, *a.g.e.*, I, 43-44; Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 126-127; Ebii Şâme, *a.g.e.*, s. 104; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 505-506; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 151; *Buğyetü'l-bâhis*, II, 733.

¹⁹⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, VII, 262.

(Mevlâ Ebû Cüheym)>Ebû Cüheym¹⁹⁶ tarikiyle rivâyet etmiştir. Fakat, metni 'Bu Kur'ân, yedi harf üzere indirildi. Onun iizerinde tartışmayın. Çünkü onun üzerinde tartışmak küfürdür' şeklindedir.¹⁹⁷ Ancak Hâlid b. Kasım tariki, *metrûk* bir râvî olan bu şahıs¹⁹⁸ sebebiyle zayıftır.

¶*Ahruf-i seb'a* rivâyetleri içinde, yedi okuyuş ruhsatının verilmiş şeklini ve bunun bir *hadis* olarak vürûdunu bir arada anlatan en ayrıntılı hadis Übey b. Kâ'b'a aittir. Bu hadisin tahric ve tahlili ile konumuzun rivdyetlerle ilgili kısmını bitirelim.

Miislim'in Muhammed b. Abdullah b. Niimeyr'den naklettiği bu hadis goyledir: "Mescidde idim. Namaz kalmak için bir kişi içeri girdi ve bilmediğim bir tarzda Kur'ân okudu. Ardından biri daha girdi, arkadaşından farklı bir şekilde okudu. Namazı bitirince, hep birlikte Rasûlullah'in huzuruna çıktık. Ben dedim ki, 'Bu, benim bilmediğim tarzda Kur'ân okudu. Sonra diğeri geldi, o da arkadaşından farklı şekilde okudu.' Sonra Rasûlullah, onlara okumalarını emretti, onlar da okudular. Nebi, her ikisinin okuyuşunu da tasvip etti. Bunun üzerine kalbime, çahiliye döneminde bile hissetmediğim bir "yalanlama" şüphesi düştü. Rasûlullah, beni saran bu endişeli durumu görüp göğsüme vurunca terden sırlı sıklâm oldum; sanki Allah'ı goriyor gibi korkuyordum. Sonra bana, 'Yâ Übey! Kur'ân'ı bir harf üzere okumam için bana (Cibril) gönderildi. Ben de, ümmetime kolaylaştır, diye (Allah'dan) dilekte bulundum. İkinci defa, onu iki harf üzere oku, diye bana cevap verdi. Ben de, ümmetime kolaylaştır, diye (tekrar) miiracaatta bulundum. Üçüncüsünde ise, onu yedi harf üzere oku; (ayrıca) sana verdiğimi her cevaba karşılık, senin benden istediğin bir dilekte bulunma hakkın vardır, diye cevap geldi. Bunun üzerine ben de 'Allahım! Ümmetimi bağışla, Allahım! Ümmetimi bağışla' dedim ve üçüncüsünü de, İbrahim (a.s) dahil, bütün ümmetimin bana ihtiyaç duyacağı güne erteledim' buyurdu.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Doğrusu Ebû Cüheym'dir. Adı, Abdullah b. Haris b. Sımme el-Ensârî'dir. Taberi, Tahâvî, Heysemî ve İbn Hacer'in rivâyetlerinde adı Ebfi Cuhm olarak geçmektedir ki, bu yanlıştır. Ebfi Cühm, *Kuraşî* nisbeli başka biridir.

¹⁹⁷ Heysemî, *a.g.e.*, II, 733.

¹⁹⁸ Zehebi, *a.g.e.*, I, 637-638.

¹⁹⁹ Ahmed b.Hanbelî, **V**, 124; Miislim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 273; Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, s. 412-422; Taberî. *a.g.e.*, I, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42; Şâşî, *a.g.e.*, III, 322; İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 60-61; Beyhaki, *a.g.e.*, II, 383-384; Bağevî, *Şerhu's-sünne*, IV, 504.

Nesâî, Sa'id b. Cübeyr>İbn Abbâb>Übey tarikiyle muhtasar olarak rivdyet ettiği benzer bir hadisi Humeyd>Enes>Übey tarikiyle daha ayrıntılı bir şekilde rivdyet etmektedir. Onun rivdyetine göre Übey'in ihtilâfa düştüğü kişi tektir ve kimliği belli değildir. Hz. Peygamber, Übey'e durumu açıklarken Cibrîl ve Mikâîl'in kendisine geldiği, Cibrîl'in sağına, Mikâîl'in soluna oturduğu, Cibrîl, Kur'ân'ı bir harf üzere okumasını emredince, Mikdîl'in 'artırmasını iste' diye ona telkinde bulunduğu anlatılmakta ve hadisin sonunda 'onların hepsi şâfidir, kâfidir' ilavesi yer almaktadır.²⁰⁰

Ahmed b. Hanbel'in, Abdurrahman İbn Mehdi, Behz b. Esed, Hudbe b. Hâlid, Ebû Bekr b. Ebi Şeybe ve Muhammed b. Ca'fer el-Verekdni tarikinden Suleymân b. Surad kanalıyla Übey b. Kâ'b'dan naklettiği rivdyetlerle Muslim'in rivâyetinde anlatılanlar zaman zaman örtüşmekle birlikte bazı noktalarda farklılıklar göstermektedir. Genel olarak butiin bu rivdyetlerde, Hz. Peygamber'in her iki tarafın kırâatını dinleyip tasvip etmesi karşısında Übey'in dini yalanlamayı içinden geçirecek derecede şüphe ve korkuya kapılması, bunu farkedenden Hz. Peygamber'in, göğsüne vurarak duruma müdahale etmesi, ardından da farklı okuyuşlarla ilgili Allah'ın nihdi emrini açıklaması anlatılmaktadır. Bununla birlikte, Muslim'in rivdyetlerinde olayın tarafı durumundaki iki kişinin kim olduğu belli değildir. Buna karşılık Ahmed b. Hanbel'in, Süleyman b. Surad>Übey b. KG'b tarikli rivdyetlerinde biri hariq, ihtilâfa düşüp Hz. Peygamber'e götürdüğü şahıs tektir, o da İbn Mes'ûd'dur (V, 124).²⁰¹ Bu rivâyetlerin bir kısmında, Hz. Peygamber'in durumu Übey'e açıklama safhası özetlenirken bazılarında ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

Taberî'nin, Ebû Küreyb, Muhammed b. el-Miisennd ve Yunus b. Abdüla'lâ, Muhammed b. Abdula'lâ Abdülhamîd b. Beyân el-Kannild, Muhammed b. Abdiila'ld es-San'ânî kanalıyla birçok farklı tarikten Übey'den yaptığı rivâyetler temelde Müslim rivdyetleriyle aynıdır. Bunlardan bazılarında, mânâ ile rivdyetten kaynaklanan fakat anlamı etkilemeyecek birtakım farkların yanında, bazılarında olayın aralarında geçtiği şahıslar ve cereyan tarzı ile ilgili ayrıntılar mevcuttur. Meşelâ, Bunların bazılarında tartışmanın Übey ile bir şahıs arasında, bazılarında ise iki kişi arasında geçtiği (I, 32, 36, 38, 42); bir kısmında ise lurdatinde ihtilâf edilen âyetin Mekke'de nâzil olan *Nahl Sûresi*'nde bulunduğu²⁰² (I, 37,

²⁰⁰ Nesâî, İftitâh, 37; İbn Hibbdn, a.g.e., II, 59.

²⁰¹ Avrîca hk7 Hatib, *el-Esmâu'l-mübhem*e, s. 165-166.

²⁰² Zerkeşi, a.g.e., I, 193.

41) belirtilmektedir. Müslim riviiyetinde olduğu gibi, Taberî'nin Übey'den bir riviiyeti hariq (I, 33), diğer bütün riviiyetlerde, Hz. Peygamber'in şüphe ve korkuya kapılan Übey'in göğsüne vurarak onu şokladığı belirtilmektedir.

Bunların bir kısmında, sadece göğsüne vurduğu belirtilirken (I, 36), bazılarında bu şoklamanın ardından 'Allah'ım!, Übey'den guphe ve korkuyu gider' (I, 32), 'şüphe ve tekzibten seni Allah'a sığındırırım' (I, 37), 'Allahım!, şeytanı ondan uzaklaştır' (I, 41), 'Kovulmuş geytandan Allah'a sığın' (I, 42), 'Allah seni gupheye düşmekten korusun ve şeytanı senden uzaklaştırsın' (I, 38) duaları yer almaktadır. Ayrıca, Hz. Peygamber Übey'e durumu izah ederken bazı riviiyetlerde bunu Allah'ın kendisine erhrettiği (I, 37), bazılarında kendisine bir meleğin (I, 36; Cibrîl'in I, 35, 38) gönderildiği, bazılarında, kendisine Allah katından bir gelenin geldiği (I, 41, 42), iki meleğin geldiği (I, 30, 32), bazılarında bunların Cibrîl ve Mîkâîl olduğu, Cibrîl'in sağ yanına, Mîkâîl'in de sol yanına oturduğu, Mikiil'in kırâat şekillerinin artırılması konusunda yedi harfe varıncaya kadar artırma talebinde bulunmayı kendisine telkin ettiği (I, 30, 32, 33, 43) belirtilmektedir. Übey'den gelen bazı riviiyetlerde hadisin sonunda 'hepsi şâfidir, kâfidir' (I, 34) veya 'Allah bana Kur'ân'ı yedi cennet kapısından yedi harf üzere okumamı emretti, hepsi şâfi ve kâfidir' ilaveleri vardır (I, 38).

Taberî'nin konu ile ilgili riviiyetlerinden birinin senedinde adını unuttuğu ve 'fulân el-Abdî' şeklinde ibham ettiği şahıs, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in Ebû Bekr b. Ebi Şeybe kanalıyla aynı hadisi rivâyetinden anlaşıldığına göre Siikayr el-Abdî'dir.²⁰³

Hz. Omer ve Übey'in yukarıda geçen rivâyetlerinde olduğu gibi bu riviiyette de yedi harf ruhsatının verilmiş yeri ve zamanı hakkında bazı ipuçları vardır. Ahmed b. Hanbel'in bir riviiyetinden anlaşıldığına göre, Übey'in anlattığı bu olayda ihtilâfa düştüğü şahıs İbn Mes'ûd'dur. O, ilk müslümanlar arasında yer almış Mekke'li,²⁰⁴ Übey ise miladi 622 yılında gerçekleşen ikinci Akabe buluşmasına katılmış Ensar'lı bir sahâbîdir.²⁰⁵ Übey'in 'Mescidde idim' sözü, bu olayın Medine'de Mescid-i Nebevi'de meydana geldiğini gösterir. Her ikisi de hâfiz

²⁰³ Bu râvînin adı bazı kaynaklarda Sukayr (sad harfi ile) şeklinde de geçmekte, bazılarında her iki şekilde de yer almaktadır. (bkz. ibn Ebi Hdim, *el-Cerh*, IV, 318, 452). İbn Mâkûlâ ve Zehebi ise adını, Siikayr olarak zabdetmişleridir (bkz. ibn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 309, *el-Müştebeh*, s. 362).

²⁰⁴ ibn Hacer, *el-İsâbe*, 11, 368-370.

²⁰⁵ ibn Hacer, *a.g.e.*, I, 19-20

sahâbîlerden olan bu iki zattan aynı zamanda *vahiy kâtipliği* yapan Übey b. Kâ'b'ın İbn Mes'ûd'un okuyuşunu farklı bulması, kendi okuyuşunun İbn Mes'ûd'un daha önce öğrendiği okuyuştan farklı, yeni bir gelişme olması ile açıklanabilir ki, bu da en geniş sınırlarıyla Medîne dönemidir.

Değerlendirme

On sahâbîden muhtelif tariklerle gelen bu bölümdeki ayrıntılı rivayetlerde birinci boluimdekilerden farklı olarak vurgulanması gereken noktalar şöyle özetlenebilir:

1. Onceleri bir harf üzere okunması emredilen Kur'ân'ın daha sonra *yedi harf* üzere okunmasına ruhsat verilmesi, Hz. Peygamber'in kendi dönemindeki Arap toplumunun sosyo-kültürel düzeyleri bağlamında iimmetine olan şefkât ve merhametinin bir yansımasıdır.

2. Hz. Peygamberin, onde gelen bazı sahâbîler arasında yaşanan bir takım kırâat ihtilâfları sebebiyle açıkladığı bu ruhsat, Medîne döneminde Cibrîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaştırılmıştır.

3. Bu vahiy ortamında geçen iletişim biçiminden anlaşıldığı kadarıyla, *yedi harf* ruhsatının verilmesi bir anda değil, aynı mekânda fakat tedricî bir seyirle gerçekleşmiş ve Kur'ân'ın indirildiği *harfler*, mecâzî değil, hakîkî anlamda *yedi* rakamı ile sınırlandırılmıştır.

III. AHRUF-İ SEB'A HADİSİNİN BİLGİ DEĞERİ

A. Tarihî Seyir

Kaynaklardan anlaşıldığı kadanyla, *ahruf-i seb'a* hadisinin tevâtüründen ilk bahseden kişi Ebli Übeyd Kasım b. Sellâm'dır. Ebli Şâme'nin naklettigine göre Ebli Übeyd'in bu konudaki ifadesi şöyledir: “*Biri hariç, ahruf-i seb'a ile ilgili bütün bu hadisler tevâtür etmiş(ardarda gelmiş)tir.* (قد تواترت هذه الاحاديث كلها على الاحرف السبع) *Kad tevâterat hâzihi'l-ehâdis küllühâ 'alâ'l-ahrufi's-seb'a).*²⁰⁶ O (bir hadis) da, Semûre'nun Nebî'den rivayet ettiği ‘Kur’ân üç harf üzere indirilmiştir’ hadisidir. Bunlardan ‘*yedi (harf)*’den başkasının *mahfûz ol-*

²⁰⁶ . Zerkeşî bu ciimleyi ‘*Tevâterati'l-ahbâru bi's-seb'a illri hâze'l-hadis*’ lafzıyla nakleder. (Bkz. a.g.e., I, 212).

duğunu zannetmiyoruz. Çünkü, (içinde 'yedi harf' kelimesinin geçtiği) hadisler *meşhûr*dur.²⁰⁷

Hadis ıstılahlarının henüz tam olgunlaşıp yerleşmediği hicri 3. asrın başlarında Ebb Übeyd'in bu kelimeyi daha sonra ıstılahlaşan anlamda kullanıp kullanmadığı konusunda kesin bir kanaat bildirmek zordur. Ancak bilindiği kadarıyla hicri ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında kullanılan kavramların daha çok hadisin genel sıhhat durumunu ifade eden *sahih*, *hasen* ve *zayıf* gibi çerçeve kavramlar niteliği taşıması,²⁰⁸ ilk hadis ve fıkıh usblî kitabı sayılan Şâfiî'nin *Risâle*'sinde, ilk müstakil hadis usûlü eseri sayılan Râmeşürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ında ve hatta Hâkim'in *Ma'rifet*'inde haberlerin şuyû' bakımından taksimine ya hiç rastlanmaması veya rastlansa da *mütevâtir* diye bir türe yer verilmemesi,²⁰⁹

Ebb Amr ed-Dânî'nin *ahruf-i seb'a* hadisinin sıhhatinde icma edildiğini belirtmekle yetinip kitabına *Câmiu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'i'l-meşhûre* adını vermesi,²¹⁰ İbnu's-Salâh'ın söylediğine göre hadîşçiler arasında Hatîbu'l-Bağdâdî'den başkasının böyle bir tibirden bahsetmemesi²¹¹ ve '*tevâtür*' kelimesinin, günlük dilde daha çok Araplara mahsus mübalağalı bir anlatım tarzı içinde kullanılmış olma ihtimali gibi karineler dikkate alınır²¹² Ebû Übeyd'in bu tâbiri bir ıstılah bilinci ile kullandığı ihtimali zayıflamaktadır.

Nitekim Sayın Tâlât Koçyiğit, bazı hadîşçilerin herhangi bir hadisin Hz. Peygamber'den teviitir ettiğini belirten ifadelerinde geçen *tevâtür* kelimesini ıstılahî anlamda kullanmayıp daha çok o hadisin şöhret kazandığını yani meşhur olduğunu anlatmak istediklerini belirterek bu durumun ıstılahtaki *mütevâtir* ile karıştırılmamasına dikkat çekmekte-

²⁰⁷ Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 88.

²⁰⁸ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, s. 46, 159, 171, 176.

²⁰⁹ Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 53-54. Irâkî, mütevidtirden bahsedenleri, Hâkim, İbn Hazm ve İbn Abdilber olarak belirtir. (Bkz. *et-Tebîr*, II, 275). Zürcânî de Hâkim'in, *ahruf-i selâse* hariç *ahruf-i seb'a* hadislerinin mütevidtir olduğunu belirttiğini söyler. Ancak buradaki ifade Ebû Übeyd'in ifadesiyle aşağı yukarı aynıdır. (Bkz. *Şerhu'l-Muvatta'*, II, 180). Ancak *el-Müstedrek*'inde *ahruf-i selâse* hadisini tahric eden Hâkim'in orada böyle bir sözü geçmemekte, söz konusu hadisin illeti bulunmayan sahih bir hadis olduğunu ifade etmekle yetinir. (Bkz. Hâkim, *a.g.e.*, II, 223). Bu durumda, ya Zürcânî'nin sozinde bir hata vardır veya Hâkim başka bir eserinde *tevâtür* iddiasını Ebû Übeyd'den nakletmektedir.

²¹⁰ Dâni, *Câmiu'l-beyân*, I, 11.

²¹¹ İbnî's-Saldh, *a.g.e.*, 135.

²¹² Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 61.

dir.²¹³ Diğer taraftan Ebû Übeyd'in yukarıda naklettiğimiz sözünün sonundaki "Çünkü onlar (*seb'a* kelimesinin geçtiği hadisler) *meşhurdur*" sözü bu tesbiti doğrulamaktadır. Bu nedenle istilâhî anlamda tevâtür iddiasının Ebli Ubeyd'e nisbet edilmesini gerçekçi bulmuyoruz.

Ne var ki bu anlamda *tevâtür* iddiası, daha sonra Kur'ân ilimleri veya mutevîtir hadis konusunda yazan Ebli Şâme,²¹⁴ Zerkeşî,²¹⁵ İbnü'l-Cezerî,²¹⁶ Suyûtî,²¹⁷ Ali el-Kârî²¹⁸ ve el-Kettânî²¹⁹ gibi daha sonraki müelliflerin, hatta çağımızın yerli ve yabancı birçok ilim adamının yegane dayanağı haline gelmiştir.²²⁰ Bu nedenle, söz konusu hadis ile ilgili tevâtür iddiasını burada ayrı bir başlık altında incelemek yerinde olacaktır.

B. Tevâtür İddiası

Ehl-i sünnet arasında, *Ahruf-i seb'a* ile ilgili rivâyetlerin tek tek incelendiğinde birer *haber-i vâhid* olarak büyük bir bolumünün muhtelif derecelerde sahih olduğu konusunda bir ihtilâf yoktur.²²¹ İhtilâf bu rivâyetlerin ortak paydası ve *tevâtür* iddiasının odak noktası durumundaki '*Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir (ünzile'l-Kur'ânü 'alâ seb'ati ahruf)*' kısmının da *haber-i vâhid* düzeyinde kalıp zannî bilgi (*ilm-i zannî*) mi, yoksa mütevâtir haber seviyesine ulaşmış kesin bilgi (*ilm-i yakîn*) mi ifade ettiği noktasındadır. Biz bu soruya cevap ararken, *ahruf-i seb'a* ile ilgili hadislerin bu ortak kısmının mütevâtirliği üzerinde duracağız.

²¹³ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 18.

²¹⁴ Ebû Şâme, *a.g.e.*, a. yer.

²¹⁵ Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 212.

²¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, I, 21.

²¹⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, I, 45. Suyûtî, ayrıca *el-Ezhârü'l-mütenâsira* (s. 26) ve *Katfu'l-Ezhârî'l-mütenâsira* (s. 163) adlı eserlerinde de bu hadise yer vermiştir.

²¹⁸ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, II, 620.

²¹⁹ Kettânî, *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 112.

²²⁰ Meselâ bkz. A. Naim, *Tecrid-i sarîh Tercemesi ve Şerhi*, VII, s. 315-316; Karaçam, *a.g.e.*, s. 49; Yıldırım, '*Ahruf-i seb'a*' md. *DİA*, II, 175; Çetin, Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf, *İslâmî Araştırmalar*, s. 74, sy. 3, Ocak-1987; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 102; Hasan İtr, *el-Ahrufü's-seb'a*, s. 109; Mennâü'l-Kattân, *Nüzûlü'l-Kur'ân*, s. 27; Haddâd, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, s. 5; Abdülfettâh el-Kâdî, *el-Kirâât*, s. 44. Bu arada Zebidi'nin, en az on sahâbiden gelen hadisleri dahil ettiğini söylediği *Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fi'l-ehâdisi'l-mütevâtira* adlı eserinde (bkz. s. 15), *ahruf-i seb'a* hadisine yer vermemesi merak konusudur.

²²¹ Ebû Amr ed-Dânî, *ahruf-i seb'a* ile ilgili bazı hadislerini kendisine ulaşan senedlerle sıraladıktan sonra '*sıhhatinde icma edilen bu haberin* (yukarıda) zikrettiğimiz tarikleri yeterlidir.' demektedir. (Bkz. ed-Dânî, *Câmi'ü'l-beyân*, I, 11).

Hemen belirtelim ki, yukarıdaki soruya verilecek cevap, öncelikle genel olarak usûlcülerce tanımlanan anlamıyla mütevdîr nitelikli hadis var mı yok mu, varsa hangi şartları taşıyan hadislerin mütevdîr sayılacağı sorusunun cevabı ile yakından ilgilidir. Çünkü, mütevdîr hadislerin varlığını temelden reddedenlere göre *ahruf-i seb'a* hadisinin de mütevâtîr sayılmayacağı âşikârdır.²²² Mütevâtîr hadis varlığını kabul edip hem de çok olduğunu soyleyenlere göre²²³ bu hadisin tevâtüründe herhangi bir şüphe yoktur.

Temelde mütevdîrin varlığını kabul etmekle birlikte, gerçekte bunun yok denecek kadar az olduğunu²²⁴ veya lâfzî anlamda hiç bulunmadığını²²⁵ savunanlara göre ise konumuz hadisi bunlar arasında yer almamaktadır. Bu durum, mütevdîr hadis varlığını kabul edenlerin, bu tür hadislerin taşınması gereken genel şartlar konusunda aynı fikirde olsalar bile ayrıntılardaki ihtilâfın, tevâtürün tesbitindeki nisbîliğin²²⁶ bir sonucudur. Dolayısıyla haberi verenlerin sayısı, bülûğ, İslâm ve adâlet gibi ihtilâflı şartların²²⁷ değişkenliği, varılacak sonucu da etkileyecektir.

Burada, araştırma konusu yaptığımız hadisin mütevâtîr olduğu iddiasını ele almadan önce, ilk bakışta bir hadis ıstılahı gibi gözükken fakat İbnü's-Salâh'ın *meşhûr* hadisin bir türü sayıp usûlcülere malettiği mütevâtîr kavramının²²⁸, klasik usûl kaynaklarında geçen yaygın ve yerleşik tanımını hatırlatmakta fayda görüyoruz.

²²² Suyûtî'nin belirttiğine göre Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Hibbdn ve el-Hâzımî mütevdîr hadis varlığını reddetmektedir. (Bkz. *el-Elfiye*, II, 104). Ancak ne gariptir ki, bilindiği kadarıyla, *ahruf-i seb'a* hadisinin mütevdîr olduğu iddiasının nisbet edildiği ilk âlim de bu zattır. Bu durumda ya Ebû Ubeyd'e dayandırılan bu iddia yanlış veya Suyûtî'nin sözü hatalıdır.

²²³ İbn Hacer, bu görüştedir. (Bkz. *Nüzhetü'n-nazar*, s. 19).

²²⁴ İbnü's-Salâh ve Nevevi bu görüşü benimsemiştir. (Bkz. *Ulûmü'l-hadîs*, s. 135; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 18; el-Kettdni, *Nazmü'l-mütenâsir*, s. 11).

²²⁵ Bkz., Kırbaşoğlu, *Hadis Metodolojisi*, s. 108.

²²⁶ Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 60. Koçkuzu bu görüşünü İbn Kesîr, İbn Hacer ve Tahir el-Cezâirî'nin sözleriyle temellendirir. (Bkz. *a.g.e.*, a. y.). Kettdni de tevâtür olgusundaki nisbîliğe örnekler vererek dikkat çeker. (Bkz., *a.g.e.*, s. 10-11).

²²⁷ Bu ihtilâflı şartlar ve değerlendirmeleri konusunda bkz. Ali Osman Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 63-64; Ali Toksan, *Delil Olma Yönünden Sünnat*, s. 166-167.

²²⁸ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 135. Mütevdîr kavramı, hadisçilerden çok fıkıhçı ve kelâmcıların ilgi alanına girmiş ve haberleri yaygınlık (şuyû) derecesine göre önceleri mütevdîr ve dhdd, sonraları ise mütevdîr, meşhûr ve dhdd şeklinde taksim etmeleri sonucu ortaya çıkmış, bu nedenle de bu kavramın tanımında onların görüşleri esas alınarak belirleyici olmuştur. (Bkz. Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 55, 58, 59).

“Mütevâtir haber, yalan üzere birleşmeleri **aklen** ve **âdeten** (örfen) mümkün olmayacak kadar **çok kimsenin**, senedin üzer tabakasından **aynı veya daha fazla sayıdaki topluluktan** naklettikleri **görme ve işitmeye dayalı** haberdır.”²²⁹

Bazı tanımlarda ‘aklen ve âdeten imkânsızlık’ ifadesi ayrılarak, sadece ‘aklen’, bazılarında ise sadece ‘âdeten’ imkânsızlık tâbiri yer almaktadır ki²³⁰, bizce bu ayırım sonuç açısından çok önemlidir. Ayrıca ‘seizedin üzer tabakasından’ ifadesi, hadis tarihindeki fiilî durum dikkate alınarak genellikle ‘senedin başında, sonunda ve ortasındaki râvîler topluluğu’ diye açıklanmış, merhum İzmirli’nin tanımında ise ‘ilk üç nesil (kurûn-i selâse)’ olarak belirlenmiştir.²³¹

İsnad esaslı bu mutlak (lâfzî) mütevâtir tanımında kalabalık bir râvî topluluğunun bulunması (cem’-i ğâfir), bunların yalan üzere birleşmelerinin aklen ve âdeten imkânsızlığı, üzer tabakadaki topluluğun bir önceki tabakadakiler gibi olması ve haber konusunun görme veya duymaya dayanması diye, ilk üçü maddi (yani senedle ilgili), sonuncusu ise manevî (yani metinle ilgili) olmak üzere dört temel unsur vardır. Bu unsurlara göre *ahruf-i seb’a* hadisi hakkında, bilgi teorisi açısından şunlar söyleyebiliriz:

1. Kalabahlık bir topluluğun bulunması. Tesbitlere göre bu hadisin ilk’ (Sahribe) tabakasındaki râvîlerinin sayısı 26, ikinci (Tâbiûn) tabakada 35, üçüncü tabakada (Tâbiûn ve Etd’i) daha fazladır. Bu sayılardaki kalabalıkların tevâtür için yeterli olup olmayacağı öncelikle sayılarına yani niceliklerine bağlı ise de onların dinleyende kesin bilgi meydana getirip getiremeyecek vasıflarının yani niteliklerinin de bu bilginin oluşmasındaki katkısı inkâr edilemez. Hatta bu nedenle mütevâtiri, ‘doğru söylediği zarûrî olarak bilinen kimselerin naklettiği haber’ diye tanımlayan muhaddislerin²³² bu tanımında one çıkan unsur, sayı(nicelik)dan çok kesin bilgi meydana getirebilecek nakilcilerin nite-

²²⁹ Hatib, *el-Kifâye*, s. 16; İbnü’s-Salâh, *a.g.e.*, s. 135; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 15-17; Başaran-Sonmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, s. 102-13; Aydın, *a.g.e.*, s. 120.

²³⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 11; Şehâvî, *a.g.e.*, III, 37; Leknevî, *Zafrû’l-emânî*, s. 30; Bkz. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 16; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 102; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 16; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 306.

²³¹ İzmirli, *a.g.e.* a. yer.

²³² İbnü’s-Salâh, *a.g.e.*, s. 135; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 41; Irâkî, *et-Tebîr*, II, 275; Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, II, 176; Kettânî, *a.g.e.*, s. 10.

likleridir. Aslında bize göre, genel mütevâtîr tanımlarında bilgiyi nakle-
denlerin mikdarında muayyen bir sayı belirtilmeden *çokluk* ifadesiyle
yetinilmesinin altında, râvîlerin çokluğu yanında bazan da onları nite-
liklerinin belirleyici etkisi bulunabileceği mantığı yatmaktadır.²³³

O halde, tevâtürün meydana gelmesi, her zaman râvîlerin çoklu-
@na değil, bazan bundan daha çok onların dinî/ahlâkî ve ilmî/zihnî ö-
zelliklerine bağlıdır. Bagka bir deyişle tevâtür, bazan nicelikten fazla ni-
teliğin belirleyici rol oynadığı bir olgudur.²³⁴ Nitekim Hanefîler'in anla-
yışına göre tevâtürü meydana getiren etkenlerden biri de râvîlerin adâ-
letleridir.²³⁵ Bu nedenle Sehâvî, Ali el-Kârî ve Emîr es-San'ânî gibi bazı
âlimler, tevâtürün oluşmasında râvîlerin sıfatlarının (niteliklerinin) zat-
ları (nicelikleri) yerine geçebileceğini, gerçekte *âdeten imkânsızlığın*
herhangi bir vasfı mülahaza dikkate alınmaksızın sayı çokluğu ile mey-
dana gelebileceği gibi, bunun yanında vasfı mülahaza ile de olugabile-
ceğini savunurlar. Hatta daha da ileri giderek tevâtürde aslolanın *aded*

²³³ Meselâ Tâhîr el-Cezdî, tevâtürün gerçekleşmesi için yeteri kadar isnad bulunma-
dığına, hadisi mütevdîr derecesine çıkmasını sağlamak için râvîlerin durumları
gibi karineleri araştırmak gerektiğini, hadisin mütevdîr seviyesine çıkmasını gerek-
tiren kafineler-bulunursa mütevdîr; *müstefiz* veya *meşhûr* derecesine inmesini ge-
rektiren karineler bulunursa müstefiz veya meşhûr düzeyine ineceğini belirtir.
(Bkz. Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, s. 49).

²³⁴ İbn Hacer'in, 'mütevdîr hadis neredeyse hiç yoktur' diyen İbnü's-Salâh'ın gorii-
şünü eleştirirken 'Bu iddia, tariklerin çokluğunu, ricdlin ddeten yalan uzere ittifak
etmelerini imkansız kılan hal ve sıfatlarını bilmemelerinden doğmuştur' (bkz.,
a.g.e., s. 19) sozii, buna işaret etmektedir. Sehâvî, İbn Hacer'in bu soziiinin 'te-
vâtürde haber verenlerin sıfatlarının hiçbir rolü yoktur' sözüyle çeliştiği gerekçe-
siyle tenkid edildiğini belirterek şu açıklamayı yapmaktadır: 'Bu, saygınlıkları se-
bebiyle bir tabaka ehlinde üç kiginin, bunlardan daha az saygın başka bir ta-
bakadan ancak on kiginin, *adl* olmayan ve fisk vb. davranışlarıyla iinli bir diğer ta-
baka ehlinde daha fazla sayıda bir topluluğun ddeten yalan uzere birleşmelerinin
imkansızlığı ile mukayyed izafi bir durumdur.' (Bkz. Sehâvî, *Fethü'l-muğis*, III,
43). Tâhîr el-Cezîrî de, 'Mütevdîrin isnadı araştırılmaz' soziiinin, 'bu isnadın
râvîleri ve onların sıfatları, âhâd hadislerdeki gibi araştırılmaz' manasına geldiğini,
yoksa râvîlerin sayısının kasıtlı veya kasıtsız yalan iizere ittifaklarını engelleyecek
bir çokluğa ulaşip ulaşmadığını, eğer ulaşmamışsa bu eksikliği giderecek başka ka-
rinelerin bulunup bulunmadığını araştırmanın bu prensibe aykin olmadığını belirtir.
(Bkz. *a.g.e.*, s. 49).

²³⁵ Hanefîler'in mütevâtîr hadis anlayışı için bkz. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis
Anlayışı*, s. 129-130.

(*nicelik*) ve *adâlet* (*nitelik*) değil, *ihâle* (*âdeten imkânsızlık*) ve *ifâde* (*kesin bilgi*) olduğunu belirtirler.²³⁶

O halde, en doğru görüşe göre belli bir sayı şartı aranmayan bu çokluğun, kabul edilebilir hiçbir ciddî ve geçerli delili bulunmayan şahsî miilahazalara dayalı bazı rakamlarla sınırlandırılması²³⁷ tanımın özüne aykırıdır. Boyle bir sınırlamaya yönelik görüşleri geçersiz (*akvâlün fâside*) sayan Leknevî, tevâtürde sayı şartı bulunmayıp kesin bilginin meydana gelmesinin esas olduğu, dolayısıyla eğer büyük bir kalabalıklığın rivâyeti kesin bilgi meydana getiremiyorsa bunun miiteviitir sayılamayacağı, buna karşılık küçük bir topluluğun zarurî bilgi oluşturan riviiyetinin ise kesinlikle miiteviitir olduğu görüşünü²³⁸ gerekçe bulur ve bir grup muhaddisin de bunu benimsediğini söyler.

Diğer taraftan '*tevâtür için isnad aranmaz. Dolayısıyla mütevâtîr hadis İsnad İlmi'nin, daha geniş ifadeyle Hadis Usûlü İlmi'nin konusu değildir*' gerekçesiyle, herbiri, râvîleri cerh-ta 'dile tâbi tutulabilecek birer isnadla gelen rivâyetlerin miiteviitir olamayacağı iddiası da tartışmaya açıktır. Çünkü, kanaatimizce tevâtür için isnad aranmaması, *tevâtürde isnad olmaz* ya da *isnadlı hadis mütevâtîr olmaz* anlamında değil, *tevâtür için isnadın dolayısıyla râvîlerin cerh-ta 'dîl açısından durumlarının araştırılması gerekmez*' anlamındadır. Aksi halde, bütün miiteviitir tanımlarında ilk ortak unsur olarak yer alan sened, yani râvîlerin çokluğu şartı anlamsız hatta çelişki olurdu. Nitekim İbn Hacer, İsnad ilmi'nde râvîlerin sıfatı (adâlet ve zabt) ve kullandıkları edâ lâfızları bakımından bir hadisin sahih olup olmadığının incelendiğini halbuki mütevâtîrin bu ilmin kapsamına girmediğini ve ricâlini aragtmaya gerek bulunmadığını

²³⁶ Sehdevi, *a.g.e.*, III, 37; Ali el-Kârî, *Şerhu Nühbe*, s. 171-172; Emir es-San'dni, *a.g.e.*, II, 403-404. San'ânî burada, tevâtürde belirleyici olanın yakîn ifade edecek kadar bir meblağ olduğunu, herhangi bir sayı ile yakîn meydana geliyorsa, sayı şartının tamamlanmış sayıldığını söyler. Sehdevi de benzer bir yaklaşımla âdeten imkânsızlığı esas alarak rdvilerdeki üstün niteliklerin sayı yerine geçebileceğini, hatta ondan da önemli olabileceğini belirtir.

²³⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 15; Ahmed Naim, *a.g.e.*, a. yer; Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, s. 97-98. Hiçbir mütevâtîr hadis tanımında telaffuz edilmeyen fakat tanımın açılımını yaparak yorumlayan bazı âlimlerin sırf bu kabul gormeyen sınırlandırma gayretlerini esas alıp bir hadisin mütevâtîr olup olmadığına karar vermeyi isabetli bulmuyoruz.

²³⁸ Leknevî, *Zafru'l-emânî*, s. 34; Kettânî, *a.g.e.*, s. 10.

²³⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 18.

Bütün bunlar dikkate alındığında, yazılı kaynaklara intikaline kadar *ahruf-i seb'a* hadisini rivâyet edenlerin gerek ilk üç tabakadaki sayısal dağılımı gerekse –ricâl kaynaklarından anlaşıldığı kadanyla- dini ve ilmî huviyetlerinin, normalde yalan üzere ittifak etmeyecekleri noktasında verdiği güven, hadisin mütevâtirliğini pekiştiren önemli bir etken olduğunu düşünüyörüz.

2. Yalan üzere birleşme imkânsızlığı. Burada mütevitir tanımındaki aklen ve bdeten *imkânsızlık* şartı ile ilgili bir düşüncemizi dikkate sunmak istiyoruz. Bize göre bu tanımdaki aklen *imkânsızlık* değil, *âdeten imkânsızlık* tâbirinin esas alınması; bdeten imkânsızlığın da *fiilî* (pratik) bahmdan değil, *örfî* (normal bakımdan) imkânsızlık anlamına alınması gerekir.²⁴⁰ Çünkü *âdeten* imkânsızlık, *aklî* ve *fiilî* imkânsızlığı gerektirmez²⁴¹ ama *aklî* ve *fiilî* imkânsızlık Zdeten imkânsızlığı gerektirir. Başka bir deyişle akli ve *fiilî* imkânsızlık bir bahma yokluğu gerektirir ki, bu durumda temelde herhangi bir tevâtür olgusundan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla yalan üzere *birleşme imkânsızlığı* şartı, ilk üç neslin yaşadığı devrin son derece zor, kısıtlı ve ilkel ulaşım ve iletişim şartları goz önüne alındığında ancak *âdeten* imkânsız olabilir.

Çünkü, özellikle fetih hareketleri sonucunda hızlı ve yoğun bir siyasi ve sosyo-kültürel hareketliliğin görüldüğü bir dönemde yaşayan bu ilk üç neslin, oluşturulan ilim merkezlerine yaptıkları yoğun seyahatler sebebiyle, *sahâbe* istisna edilse bile, diğerlerinin yalan üzere birleşmelerinin aklen veya *fiilen* imkânsız olduğu söylenemez. Bu durumda, *kalabalık bir topluluğun* yalan üzere birleşmelerinin aklen, (*tabii ki evleviyetle* aklen ve Zdeten) *imkânsızlığını* esas alan tanımlara göre herhangi bir tevâtürden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Buna karşılık, o dönemde çok sayıda râvînin İslâm coğrafyasının birbirinden uzak ülkelerine dağılmış halde yaşamaları ve irâdî veya gayr-i irâdî yalan üzere birleşmelerinin, ulaşım ve iletişim şartları ve kişilik özellikleri gibi fiili durumlar dikkate alındığında *normal* bakımdan imkânsız sayılması, bize göre daha makul bir düşüncedir. Nitekim Hanevîler'e göre, râvîler arasında iletişime imkân tanımayan uzaklık etke-

²⁴⁰ Sayın İbrahim Cânan, *Yeni Usûl-i Hadîs* adıyla Türkçe'ye çevirdiği Tehânevî'nin *Kavâid fî Usûli'l-hadis* adlı kitabındaki mütevitir hadis tanımında, "*âdeten imkansızlık*" karşılığında "*normal imkansızlık*" ifadesini açıkça kullanmasını bu açıdan isabetli bulmaktayız. (Bkz. *a.g.e.*, s. 35).

²⁴¹ Ali el-Kârî, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, s. 171.

ni, yalan iizere birleşme imkânsızlığının sebeplerinden biridir.²⁴² Dolayısıyla, *âdeten* imkânsızlığı esas alan tanımlara göre *ahruf-i seb'a* hadisinin bu şartı taşıdığı kanaatindeyiz.

3. Kalabalıklığın her tabakada en anndan eşit olması. Yukarıda belirtildiği gibi sahdbe tabakasinda 26, tâbiûn tabakasında 35, ve diğer tabakada daha fazla kişi tarafından rivâyet edilen bu hadis, senedin her tabakasinda artan bir râvî sayısına sahiptir.

4. Haberin gorme veya işitmeye dayalı olması. Konu edindiğimiz hadis, metnin ilgili *görölmüş* veya *duyulmuş* olma şartına uygun bir muhteva taşıdığı açıktır.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız esaslar ve gerekçeler çerçevesinde *ahruf-i seb'a* hadisinin bizde kesin bilgi meydana getirdiğini, dolayısıyla mütevâtir olduğunu soylesek bile bu, senedle ilgili maddi unsurların gerçekleşmesinde tamamen şekli bir anlayışı esas alan *tevâtürü'l-isnad* kabilinden bir tanıma göre yapılacak değerlendirme ile meselâ, sadece, bu tanımda geçen kalabalıklığın en az yirmi olmasını yeterli gören ve bu sayıdaki insanın yalan iizere ittifak edemeyeceklerini aklen, *âdeten* veya aklen ve *âdeten* imkânsız kabul edenlerle sınırlı *izâfî* (goreceli, subjektif) bir kabulden öteye geçmeyecektir. Bu değerlendirmelerin nisbîliği (subjektivite) sebebiyle²⁴³ bir müellifin mütevdîr hadislerle ilgili eserinde yer alan bir hadis, bir başkasına göre sahih dahi kabul edilmeyip zayıf sayılabilmektedir.²⁴⁴

Bu nedenle biz, başka bir yaklaşımdan yola çıkarak *ahruf-i seb'a* hadisinin mütevdîr olduğunu soylemenin daha doğru olduğunu düşünürüz. Şöyle ki;

Bir haberin mütevâtir olması yalnızca isnad yoluyla anlaşılmaz. Nitekim, başta Hz. Peygamber'in niibiiyeti ve Kur'ân'ın nüzûl sureci olmak iizere ezan, kaamet, namaz vakitleri, rekatları, kılınışı, bayram namazları, haccın yapılışı ve oruç gibi pek çok uygulamalı konulara dair

²⁴² Bkz. Ünal, *a.g.e.*, s. 129.

²⁴³ Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 60.

²⁴⁴ Meselâ Suyûtî, 'biz hadisçilere göre, sahâbeden on kişinin rivâyet ettiği her hadis mütevâtir' diyerek *el-Ezhâru'l-mutenâsıra* adlı eserindeki hadisleri buna göre seçmiştir. (Bkz. *el-Ezhâru'l-mutenâsıra*, s. 3; Kettânî, *a.g.e.*, s. 10-11. Ayrıca bu konudaki örnekler için bkz. Kırbaşoğlu, *a.g.e.*, s. 105).

bilgileri aktaran haberler, dhdd kabilinden birer haber olmakla birlikte, bu haberlerde anlatılanlar Hz. Peygamber'den itibaren asırlar boyu her nesilde büyük topluluklar vasıtasıyla, uygulanarak tevarüs yoluyla bizlere ulaşmıştır. Yani bu konulardaki tevâtür, nasıl ki habere değil onun medlûlüne yani amele/uygulamaya dayanmakta, başka bir deyişle '*ame-lî/irsî tevhtiir*' olmakta ise *ahruf-i seb'a* hadisinin miitevdtir oluşu da senedlerinin çokluğuna rağmen bu senedlerle ilgili tartışılabilir (izafî, nisbi) maddi (şeklî, formel) unsurlara değil, Hz. Peygamber'den itibaren asırlar boyu dünyanın dört bir köşesindeki her nesilden binlerce, belki onbinlerce kişinin muhtelif kirdatlerle Kur'dn'i bu hadisin muhtevası gereğince öğrenip ezberleyerek ve okuyup öğreterek bize ulaştırmasına yani *ame-lî/irsî tevâtüre* dayanmaktadır ki²⁴⁵, tartışmadan uzak böyle bir tevâtüre *gerçek tevhtiir* diyenler de vardır.²⁴⁶

C. Şîa ve Müsteşriklerin Görüşü

İmâmiyye Şîası, bu hadisin değil *mütevâtîr*, *sahîh* olduğunu bile kabul etmemektedir.²⁴⁷ Konuyu Taberî'deki bazı rivriyetler çerçevesinde ele alan Şîî müfessir Ebu'l-Kasim el-Hûî, öncelikle Şîa'nın hadis anlayışı yani *Ehl-i beyt* kanaliyle gelmeyen veya bu kanaldan desteklenmeyen rivriyetlerin reddi doğrultusunda, *Ehl-i sünnet* yoluyla nakledilen bu hadisi de şu sözlerle reddetmektedir. "*Kur'ân'ın yedi harf üzere nüzü-lünün aslı yoktur. Buna delalet eden rivâyetlere itibar edilmemelidir. Hele "iki sâdik kişi"nin (aleyhimesselâm) hadisleri bunların yalan olduğuna, Kur'ân'ın sadece bir harf üzere geldiğine ve ihtilâfların râvîler yüzünden ortaya çıktığına delalet ettikten sonra bütün bu rivâyetlerin atılması gerekir.*"²⁴⁸

²⁴⁵ Kırâatların tevâtürü konusunda bkz. Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kiraati*, s. 281-285.

²⁴⁶ Kırbasoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

²⁴⁷ Bu konuda Şîa içinde İmâmiyye'den veya el-Hûî'den farklı diğinenler de vardır. Meselâ Ebû Abdillâh ez-Zencânî *Târîhu'l-Kur'an*'ında bunlardan bahsetmekte ve kendisi de bir şîî olmasına rağmen *ahruf-i seb'a* hadisini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Zencânî, *a.g.e.*, s. 15'den naklen Şâhin, *a.g.e.*, s. 19. (8 no'lu dipnot).

²⁴⁸ Şâhin, *Kur'an Tarihinde Yedi Harf Meselesi*, (Müellifin *Târîhu'l-Kur'an* adlı eserinden tercume eden Tayyar Altıkulaç), D.İ.B.D., c. XII, sy. 1, s. 20-22, Ankara, 1973. Bu temel gerekçenin yanında Zürâre b. A'yun'un el-Bâkır'dan naklettiği "Kur'an. birdir. Bir olan Allah katından indirilmiştir. İhtilâflar râvîler yüzünden çıkmıştır." sözü ve halk arasında dolaşan 'Kur'an, yedi harf üzere inmiştir' rivâ-

İmamiyye'nin bu tutumu ancak kendi hadis anlayışlarının iç bii-tünlüğü açısından tutarlı görülebilir.²⁴⁹ Yoksa, onlarca sahâbî, tâbî ve diğerlerinin miisned rivâyetlerini reddedip iki sâdık kiginin sözlerini kabul etmenin, Şîa'nın 'imamların günahsızlığı (ma'sûmiyyet)' ilkesinden başka bir izahi olamaz.

Bu konuda, özellikle şarkiyatçılar tarafından oryantalizmin mane-ve babası, tartışılmaz üstadı ve dehası sayılan, Arap dili ve edebiyatını da qok iyi bildiği kabul edilen Ignaz Goldziher²⁵⁰, Yusuf el-Belevi'nin *Elif-Bâ* kitabına dayanarak *ahruf-i seb'a* hadisinin miisned değil, şâz olduğunu iddia eder ve bu iddiasını Ebli Ubeyd'e isnad eder.²⁵¹ Halbuki aynı kitapta müellif, 'Kur'tin yedi harf üzere indirilmiştir; ondan kola-yınıza geleni okuyunuz' hadisini Ebli Ubeyd'in *sahîh* kabul ettiğini soy-ledikten sonra bu yedi harf i, *helâl*, *haram*, *emir*, *nehiy*, *öncekilerin* ve *sonradan olacakların* haberi ile *darb-ı meseller* olmak üzere, anlama yönelik yedi temel konuya indirgeyen başka bir rivâyet hakkında Ebli Ubeyd'in, "Bu hadiste kasdedilen gey nedir, bilemiyoruz. Çünkü o, şâz-dır, miisned değildir" şeklindeki değerlendirmesine yer vermiş, Goldziher de konuyla ilgili görüşünü bu değerlendirmenin son kısmına dayandırmak suretiyle yanılmıştır.

Yine Goldziher, "Halîfe Omer, rahnezet & yetiazap, azap âyeti de rahmet yapılmadıkça Kur'tin'in hepsinin doğru (veya kâfi ve şâfi) olduğuna karar verdi" diyerek bîrqok merfû tarikten gelen "Yâ Omer!, Kur'ân'ın hepsi doğrudur. Yeter ki, rahmeti azap, azabı da rahmet yapma. (başka bir rivâyette "hepsi şâfi ve kâfidir")" hadisini Hz. Ömer'e isnad edip *mevkûf* göstermekle, kırâat farklılıklarının kişilerin şahsî ter-cihleri sonucunda ortaya çıktığı²⁵² ve kırâatte Kur'ân'ın aslî lâfızlarına

yetinin yalan olduğunu söyleyen es-Sâdık'ın "O, bir olan Allah katundan bir harf üzere inmiştir." Sözü ile ehl-i sünnete ait rivâyetlerde varolduğunu iddia ettikleri başka gerekçeler de ileri siirler. (Bkz. a.g.e., a. y.)

²⁴⁹ Şîa'nın hadis anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, *Şîa-i İmâmiye'nin Hadis Anlayışı*, Milletlerarası Tarih ve Giinumîizde Şiilik Sempozyumu (13-15 Şubat 1993, İstanbul), s. 258-305; *Şîa'nın Hadis Anlayışı*, Hareket Dergisi, s. 20-26; *Hadis Tenkidi Yönünden "el-Kâfi" Üze-rine Bir İnceleme*, s. 92, 100.

²⁵⁰ Hatiboğlu, "Goldziher" md. *DİA*, XIV, 103.

²⁵¹ Goldziher, *Mezâbibü't-tefsîri'l-İslâmî* (çev. Abdülhalim en-Neccâr), s. 54.

²⁵² Goldziher, vahiy veya ilham ürünü olarak kabul edilen hiçbir kitabın, ilk dö-neminde Kur'an metni kadar kaygan ve sübûtiyeti konusunda tartışmalı bir görünüm arzetmediğini soyler ve bu durumu ilk dönemde Kur'an kırâati

bağlı kalmak gerekmediği iddiasını²⁵³ temellendirmeye çalışmıştır. Bu durum, aynı zamanda müsteşriklerin İslâmî kaynakları okuyup anlama ve değerlendirmedeki genel tavırlarını, -kasıtlı veya kasıtsız- yapabilecekleri bariz hataları, dolayısıyla ilâhiyat konuları ile ilgili yaklaşımlarının daima ihtiyatla karşılanması gerektiğini gösteren somut bir örnektir.

IV. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bir kısmı vahiy *kâtibi*, *hâfız* ve *âlim/kârî* düzeyinde Kur'ân'la ilgili otuza yakın meşhur sahri tarafından rivayet edilen *ahruf-i seb'a* hadisi, giderek yaygınlaşan onlarca tarikleriyle, bilinen ilk yazılı hadis kaynaklarından itibaren farklı tür ve muhtevadaki İslâmî edebiyat içerisinde yaygın biçimde yer almaktadır. Kısaca veya vürûd sebebi ve keyfiyetini anlatan olaylarla çevrili birer rivayet yumağı halinde nakledilen bu hadisin senedleri tek tek incelendiğinde büyük bir kısmının, farklı derecelerde de olsa sahih hadis şartlarını taşıdığı görülmektedir. Hadisin bütün rivayetlerinde "*Kur'ân*, yedi harf *üzere* indirildi" kısmı, lâfzî müşterekliği de içine alan ortak payda durumundadır.

Yedi *harf*, bizatihi Kur'ân'ın okunuşu yani telâffuzu ile ilgili bir ruhsattır ve bu yönüyle *Kirâat ilmi*'nin temeli ve konusudur. Bu ruhsatın temel amacı, lehçe farklılıklarından doğan okunuş zorluğunu gidermek suretiyle Kur'ân'ı kolayca okuyup ezberlemek ve getirdiği ilâhî mesajın hızla yayılmasını sağlamaktır. Nübüvvet dönemi Arap toplumunun sosyo-kültürel seviyesi özelinde Hz. Peygamber'in bütün ümmetine duyduğu şefkât ve merhametin sembolik bir yansıması olan bu ruhsatın kaynağı vahiy, çerçevesi de yedi *harf*dir.

Her biri Allah katından gelen ve bizatihi Kur'ân olan, dolayısıyla onun bütün özelliklerini taşıyan yedi *harf* kaynaklı okuyuş farklılıkları, anlam ve hüküm bakımından birbirleriyle uyumlu olup aralarında bir çe-

konusunda hakim ve genel bir şahsî hürriyetin sonucu olarak görür. (Bkz. Goldziher, *a.g.e.*, s. 4, 48).

²⁵³ Goldziher, *a.g.e.*, s. 49 vd; Goldziher, bu iddiasına, ilk dinlemelerde kullanılan Arap yazısının harf karakteri(şekli)nden yoksun, noktasız ve harekesiz olmasını gerekçe gösterir. (Bkz. Görgün, Goldziher md. (Goldziher'in Metodu), *DİA*, XIV, s. 108).

İşki yoktur. İbn Kuteybe'nin deyimiyle bunlar *aykırılık*(zıtlık) değil, *ayrılık*(çeşitlilik) türünden farklılıklardır.²⁵⁴

Sahdbeden itibaren sayıları artan toplulukların rivdyetine dayanan *ahruf-i seb'a* hadisinin tevâtürü hakkındaki değerlendirmeler, tevâtür anlayışına göre farklılık arz etmekle birlikte, rivdyeti gerçekleştirenlerin özel konum ve kişilikleri ile o dönemin fiilî durumu dikkate alındığında, mütevâtir olduğunu soylemek mümkün gözükmemektedir. Bunun en güçlü delili de, hadisin medlûlü durumundaki kırâatlerin, yaşayan birer sünnet (amelî mütevâtir) halinde günümüze kadar ulaşmasıdır. Bundan dolayı *amelî tevâtür* ile sabit olan bir kırâatin bilinçli bir şekilde inkârı, Kur'ân'ın subûtunun inkârı anlamına geleceğinden imanla bağdaşmaz.

KAYNAKLAR

Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, İzmir, 1981.

Abd b. Humeyd, el-Kıssî, *el-Müsned* (nşr. Subhî es-Sâmererrâi-Mahmûd Muhammed es-Sa'idi), Kahire, 140811998.

Abdülfeftâh el-Kâdî, *el-Kurâat fî nazari'l-müsteşrikîn ve'l-mülhidîn*, Medîne, ts.

Acîlûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs* (nşr. Ahmed Kallâs), I-II, Halep, ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebî Abdillâh, *el-Müsned*, I-VI, Beyrut, ts.

-*el-İtel* (thk. Vasiyyullah b. Muhammed), I-N, Riyad, 140811988.

Ahmed Nairn, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Ankara, 1981.

Ali el-Kârî, Ali b. Sultan, *Mirkâtü'l-mefâât Şerhu Mişkâtü'l-mesâbîh*, I-V, Beyrut, ts.

-*Şerhu Nühbeti'l-fiker* (thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm), Beyrut, ts.

Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987.

Azîmâbâdî, Muhammed Şemsülhakk, *Avnû'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), XIII, Beyrut, 1979.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Endelûşî, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta'*, I-VII, 1403-1983.

Bagaran, Selman, *Hadis Usûlü ve Tarihi* (M. Ali Sönmez ile birlikte), Bursa, 1993.

Beğavî, Hiiseyin b. Mes'iid, *Şerhu's-sünne* (nşr. Züheyr eş-Şâviş-Şuayb el-Arnaûd), I-XVI, Beyrut, 1403-1983.

-*Mesâbîhu's-sünne* (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı-Muhammed Selim İbrahim Semâra-Cemal Hamdi ez-Zchebî), I-IV, Beyrut, 1407/1987.

Bekrî, Ebû Übeyd Abdullah b. Abdilazîz, *Mu'cemü mâ üstü'cime min esmâi'l-bilâdi ve'l-mevâdi'* (nşr. Mustafa es-Seka) I-IV, Beyrut, 1403.

Belevî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed, *Elif-Bâ*, ys., ts.

Bennâ, Ahmed Abdurrahman, *Fethu'r-rabbânî (Bülâğu'l-emânî ile birlikte)*, XXN, Beyrut, ts.

Beyhakî, Ebû Bkr Ahmed b. Hiiscyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X. Haydarâbâd, 1344-1925.

²⁵⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlû Müşkîlî'l-Kur'ân*, s. 31; Ebû All' el-Hemdîni de (6. 569/1173), muhtemelen İbn Kuteybe'den naklen, aynı ifadeyi kullanır. (Bkz. Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 111).

- Şuabü'l-îmân* (nşr. Muhammed Sa'id Zağlûl el-Besyîni), I-VIII, Beyrut, 1410.
- Bezzâr, Ebî Bekr Ahmed b. Amr, *el-Müsned (el-Bahr'u'z-zehhâr an Zevîd-i Müsnedi'l-Bezzâr*, (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah), I-VI, Mısır, ts.
- Buhlri, Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, istanbul, 1981.
- et-Târîhu'l-Kebîr*, I-M, Beyrut, ts.
- Cezâîrî, Tâhir b. Sâlih, *Tevcihü'n-nazar ilâ Usûli'l-eser*, Beyrut, ts.
- Çakan, İsmail, *Hadis Edebiyatı*, istanbul, 1985.
- Dânî, Ebî Amr *Câmi'u'l-beyân fî'l-kirâati's-seb'il-meşhûra* (nşr. Kemal Atik), I-II, Ankara, 2000.
- Dârekutânî, Ali b. Ömer, *el-İlel*, (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefi), I-IX, Riyad, 1405/1985.
- Demirci, Muhsin, *Kur'ân Tarihi*, istanbul, 1997.
- Ebî Nüaym, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Mısır, 1394/1974.
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin teteallakü bi'l-Kitâbi'l-azîz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Ankara, 1406/1986.
- Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Enslri, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsbahan* (nşr. Abdülğafûr Abdülhakk el-Hüseyni), I-IV, Beyrut, 1412/1992.
- Ebî Ubeyd, Kasım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbü'l-hadis*, I-II, Beyrut, 1406-1986.
- Ebû Ya'îla, Ahmed b. Ali, *el-Müsned* (nşr. Hüseyin Selim Esed). I-XIII. Dimaşk, 1407/1987.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn *Silsiletü'l-ehâdisü's-sahîha*, I-IV, Riyad, 1408/1988.
- Emir, Muhammed b. İsmâil es-San'îni, *Tavzîhu'l-efkâr li meânî Tenkîhi'l-enzâr*, I-11, Kahire, 1366.
- Erul, Biyyamin, Hicrî II. Asır'dan Günümüze İntikal Eden İki Câmi' ve Rivâyet Üslûbu, (Ba-sılmamış doçentlik takdim çalışması, 109 s.)
- Fâkihî, Ebî Abdillâh Muhammed b. İshak, *Ahbârü Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadisih* (nşr. Abdülmelik b. Abdillâh, I-VI, Beyrut, 1414.
- Fesevî, Ebî Yûsuf Ya'kûb b. Süfyan, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî, Medîne, 1410., I, 358).
- Goldziher, Ignaz, *Mezâbibü't-tefsîri'l-İslâmî* (qev. Abdülhâlim en-Neccâr), Kahire, 1374/1955.
- Gorgiî, Tahsin, *"Goldziher"* md. (Goldziher'in Metodu), *DİA*, XIV, 105-111, istanbul, 1996.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara, 1997.
- Haddîd, Muhammed İbn Ali b. Halef, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, Mısır, 1344.
- Hâkim, Ebî Abdillâh Muhammed en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-V (fihristi ile) Hamevî, Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut, 1399-1979.
- Hamîdullah, Muhammed, *Kur'ân Tarîhi* (qev. Salih Tug), istanbul, 1993.
- Hatib, Ebî Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Mahmûd et-Tahhîl), I-11, Riyad, 1403/1953.
- el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Medîne, ts.
- el-Esmâü'l-mübhemet fî'l-enbâi'l-muhkeme* (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid), Kahire, 1403/1984.
- Muvazzıl li evhâmi'l-cem'i ve't-tefrîk*, I-11, Haydarâbâd, 1378/1959.
- Târîhu Bağdâd*, I-XIX, Beyrut, ts.
- Hatiboğlu, M. Said, *"Goldziher"* md. *DİA*, XIV, 102-105, istanbul, 1996.
- Hattîbî, Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed, *Meâlinü's-sünen*, I-IV, Beyrut, 1401/1981
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*, I-X, Beyrut, 1967.
- Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâid İbn Hibbân* (nşr. Muhammed Abdürezzâk Hamza)Beyrut, ts.
- Buğyetü'l-bâhis an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris* (nşr. Hüseyin Ahmed el-Bâkûrî, I-11, Medinc, 1413/1993.
- Humeydî, Ebî Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr, *el-Müsned* (nşr. Habîburrahman el-A'zami). I-11, Beyrut, 1409/1988.

Hiiseyni, İbrahim b. Muhammed b. Hamza, *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vürûdi'l-hadîsi's-şerîf*, I-II, Beyrut, 140111981.

İrâkî, Zeynüddîn Abdurrahîm, *et-Tebîrâ ve't-tezkira*, I-III, Beyrut, ts.

Itr, Hasan Ziyâüddîn, *el-Ahrufü's-seb'a ve menziletü'l-Kirâati minha*, Beyrut, 1409/1988.

İbn Abdilber, Ebü Omer Yûsuf en-Nernerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd* (nşr. Mustafa Ahmed Alevî-Muhammed Abdülkâdir el-Bekrî), I-XXII, Mağrib, 1387.

-*Câmiu'l-beyânî'l-ilmî ve fadlih*, Kahire, 140211982.

İbn Ebî Dâvûd, Ebî Bekr Abdullah, *Kitâbü'l-mesâhîf*, Beyrut, 140511985

İbn Ebî Hâtîm, Ebî Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (nşr. Abdurrahman el-Muallîmî), I-IX, Beyrut, 137111952.

İbn Ebî Şeybe, Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef* (nşr. Sa'îd b. Muhammed el-Lehhâm), I-VIII, Beyrut, 1409.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *-Fethu'l-bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, I-VIII, Beyrut, 140211982.

-*el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), E N, ys.,

-*Nüzhetü'n-nazar Şerhu Nuhbeti'l-fiker* (nşr. İshak Azûz), İsmâiliyye (Mısır), 140811988.

-*Lisânü'l-Mizân*, I-VII, Beyrut, 139011971.

-*el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, I-N, Beyrut, 132811910.

-*Tehzîbü'l-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd, 1325/1907.

İbn Hazm, Ebî Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, I-VIII, Beyrut, 140311983.

-*el-Muhallâ bi'l-âsâr*, I-XI, Beyrut, ts.

İbn Hibbân, Ebî Hâtîm Muhammed, *es-Sahih* (nşr. Kemal Yîisuf el-Hût), I-IX, Beyrut, 140711987.

-*es-Sikât*, I-E, Haydarâbâd, 139311973.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîrul-Kur'ânî'l-azîm*, I-N, Beyrut, 1401.

İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* (nşr. es-Seyyid Ahmed sakr), Beyrut, 140111981.

İbn Mâkûlâ, Ebî Nasr Ali' b. Hibetüllah, *el-İkmâl ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensrib* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), Haydarâbâd, 138111962.

İbn Mencûye, Ebî Bekr Ahmed b. Ali, *Ricâlü Sahih-i Müslim* (nşr. Abdullah el-Leysi), I-II, Beyrut, 140711987.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut, ts.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-aşr* (nşr. Ali Muhammed ed-Debbâ, I-II, Mısır, ts.

İbnü'l-Esir, el-Mübârek b. Muhammed, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, I-V, Beyrut, ts.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 139811978.

İbnü's-Salâh, Ebî Omer Osman b. Abdîrrahman, *Ulûmü'l-hadis*, Kahire, ts.

İşbilî, İbn Hayr eş-Şeccâr, *Fehrese* (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, 141011989.

İzmîrî, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara, 1981.

Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kirâati*, İstanbul, 1995.

Kardâvî, Yîisuf, *Sünneti Anlamada Yöntem* (çev. Bünyamin Erul), Kayseri, 1993.

Kâtîp Çelebî, Mustafa b. Abdillâh, *Kesfu'z-zunûn an 'esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, İstanbul, 1941-1943.

Kelâbâzî, Ebî Nasr Ahmed b. Muhammed, *Ricâlü Sahih-i Buhârî* (nşr. Abdullah el-Leysi), I-II, Beyrut, 140711987.

Kettânî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Ca'fer, *Nazmü'l-mütenâsir fi'l-hadisi'l-mütevâtir*, [İklibb

Kırbaçoğlu, M. Hayrî, *Hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999.

-*İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1999.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981.

-*Hadis Usûlü*, Ankara, 1997.

- Kurtubi, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an* (nşr. Ahmed Abdülhalîm el-Burdûnî), I-XX, Beyrut, 1372.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *Zafru'l-emânî bi Şerhi Muhtasar-i es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî* (nşr. Abdülfettâh Ebfi Gudde), Beyrut, 1416.
- Nla'mer b. Râşid, Ebfi Urve el-Ezdi, *el-Câmi'* (Abdürrezzâk'ın *el-Musannef'i* ile birlikte, X, 379'dan XI. cildin sonuna kadar, (nşr. Habiburrahman el-A'zami), Beyrut, ts.
- Mennâ'ü'l-Kattân, *Nüzûlû'l-Kur'an al6 seb'ati ahruf*, Kahire, 14111991.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut, 1992.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman, *Tühfetü'l-Ahvezi Şerhu Câmi'i-Tirmizî*, I-X, Beyrut, 1990,
- Miislîm, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *es-Sahîh* (nşr. Muhammed F. Abdülbâkî), I-V, Beyrut, ts.
- et-Tabakât* (nşr. Ebfi Ubeyde Meşhûr b. Hasan), I-II, Riyad, 14111991.
- Nehhâs, Ebii Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *en-Nâsih ve'l-mensûh* (nşr. Muhammed Abdüsselâm Muhammed), Kuveyt, 1408.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, I-VIII, Beyrut, ts.
- Ameli'l-yevm ve'l-leyle* (nşr. Faruk Hamâde), Beyrut, 1406.
- Nevevî, Yahya b. Şeref, *el-Minhac fi Şerhi Sahîhi Müslîm b. el-Haccâc*, I-XVII, Beyrut, 1392.
- et-Takrîb ve't-teysîr li'l-ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezir*, Kahire, 1388/1968.
- Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara, 1998.
- Polat, Salâhattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul, ts.
- Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, 1985.
- Rabî', Ebfi Amr Rabî' b. Habîb el-Ezdi el-Basrî, *el-Câmiu's-sahîh* (nşr. Muhammed İdrîs-Âşur b. Yûsuf), Beyrut, 1415.
- Râmeihürmüzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* (nşr. Muhammed Accâc el-Hatib), Beyrut, 140411984.
- Râzî, Ebu'l-Kasım Temmâm b. Muhammed, *el-Fevriid*, (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Silefî), I-II, Riyad, 1402.
- Safedi, Salâhuiddîn Halil b. Aybek, *Tashîhü't-tashîf ve tahrîru't-tahrîf* (es-Seyyid eş-Şerkâvî-Ramazân Abdüttevâb), Kahire, 140711987.
- Sa'îd b. Mansdr, İbn Şu'be el-Horasânî, *es-Sünen* (nşr. Sa'd b. Abdullah Âl-i Hamîd), I-V, Riyad, 1414.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadîs*, I-III, Beyrut, 140311982.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara, 2000.
- "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i, Türkîyât Mecmuası*, XII, 115-134, İstanbul, 1955.
- Sofuoğlu, Cemal, *Şia-i İmâmiye'nin Hadis Anlayışı*, Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (13-15 Şubat 1993, İstanbul), İstanbul, 1993.
- Şia'nun Hadis Anlayışı*, Hareket Dergisi, s. 20-26, Mart-1982.
- Hadis Tenkidi Yönünden "el-Kâfi" Üzerine Bir inceleme* (Basılmamış Doçentlik Tezi, V+104 s), Ankara, 1982.
- Sonmez, M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi* (Selman Başaran ile birlikte), Bursa. 1993.
- Subhî es-Sâlih, *Me'bâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1981.
- Hadis İlimleri ve Hadis İstidlâhları* (çev. M. Yaşar Kandemir, Ankara, 1986.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Ezhârü'l-mütenâsira fi'l-ehâdisi'l-mütevâtira*, Kahire, ts.
- Katîbü'l-Ezhârî'l-mütenâsira fi'l-ahbârî'l-mütevâtira* (nşr. Halil Muhyiddîn el-Liimeys), Beyrut, 140511985.
- Tedribü'r-râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, I-11, Beyrut, 139911979.
- el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-11, Beyrut, 1973.
- Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvatta' İmam Mâlik*, I-III, Beyrut, ts.

KIRÂAT İLMİ ve PROBLEMLERİ

Şâfiî, Ebî Abdullah Muhammed b. İdrîs, *el-Müsned* (nşr. Zâhid el-Kevsiri), I-II, Beyrut, 1370/1951.

-*Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire, 1399/1979.

Şâhin, Abdüssabûr, *Târîhu'l-Kur'ân*, Kahire, 1966.

Şâfiî, Ebû Sa'id el-Heysem b. Küleyb, *el-Müsned*, I-II, Medîne, 1410.

Şeybânî, Ebû Bekr Ahmed b. Amr, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbirî), Riyad, 1411/1991.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Silefi), I-XXV, Beyrut, ts.

-*el-Mu'cemü'l-evsat* (nşr. Târik b. Abdullah-Abdülmuhsin b. İbrahim), I-X, Kahire, 1415.

-*el-Mu'cemü's-sağîr*, I-II, Beyrut, 1403/1983.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân* (nşr. Mahmud M. Şâkir-Ahmed M. Şâkir), I-XI1 (eksik), Kahire, 1958-1969.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Müşkilü'l-âsâr* (nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhin), I-IV, Beyrut, 1415/1995.

Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usûl-i Hadîs* (çev. İbrahim Cânan), İzmir, 1982.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ, *es-Sünen* (nşr. Ahmed M. Şâkir), I-V, Beyrut, ts.

-*el-İlâ (es-Sünen)*'in sonunda, nşr. Ahmed M. Şâkir, Beyrut, ts.

Toksarı, Ali, *Delîl Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri, 1994.

Uğur, Mucteba, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.

Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı ve Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, 1994.

Yardım, Ali, *Hadis-1-11*, İstanbul, 1997.

-*Fetih Hadisi Üzerinde Bir Araştırma*, Diyânet Dergisi, c. XIII, sy. 2, s. 116, Ankara, 197

Yıldırım, Suat, *'Ahruf-i seb'a'* md. *DİA*, II, 175-177, İstanbul, 1989.

Yucel, Ahmed, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, İstanbul, 1996.

Zebidî, Ahmed b. Abdiillatif, *et-Tecridü's-sarih li ehâdisi'l-Câmii's-sahîh*, (nşr. Ahmed Râtib Armûş-İbrahim Bereke), İstanbul, ts.

-*Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fi'l-ehâdisi'l-mütevâtira*.

Zehebi, Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-İber fi haberi men ğaber* (nşr. Muhammed b. Sa'id Besyûnî Zağlûl), I-IV, Beyrut, 1405-1985.

-*el-Müştebeh fi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Kahire, 1962.

-*Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Kahire, I-IV, 1382/1963.

Zencânî, Ebî Abdillâh, *Târîhu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1969.

Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Bürhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-IV, Beyrut, ts.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Kahire, ts.